

IZRAEL

Początki biblijne

Początki dziejów Izraela sięgają momentu, w którym do Kanaanu, położonego po między Morzem Śródziemnym a Doliną Jordanu, dotarły koczownicze plemiona Izraelitów. Część z nich przybyła z Egiptu, najpewniej pod wodzą Mojżesza, uznawanego za postać historyczną. W 1030 r. p.n.e. plemiona Izraelitów zjednoczyły się, tworząc państwo ze stolicą w Hebronie. Pierwszym królem został Saul. Za panowania Dawida Jerozolima stała się nową stolicą polityczną i religijną. Rozpoczął się okres potęgi Izraela. Wielkim dziełem Salomona była budowa Świątyni Jerozolimskiej, która okazała się nie tylko sanktuarium religii monoteistycznej, ale i symbolem łączącym po dziś dzień wszystkich Żydów. Po okresie pomyślności królestwo rozpadło się na dwa państwa: południową Judeę oraz północne Królestwo Izraela ze stolicą w Samarii. W 586 r. p.n.e. rozpoczęła się niewola babilońska. W 5 r. n.e. w Judei wybuchło powstanie żydowskie, które stłumił stacjonujący w prowincji legion rzymski. Zamieszki stały się pretekstem do inkorporacji ziem Izraela do państwa rzymskiego. W latach 30. I w. n.e. pojawiła się w Jerozolimie nowa religia – chrześcijaństwo. W wyniku pierwszej wyprawy krzyżowej powstało Królestwo Jerozolimskie, które formalnie było lennem papieskim.

Powstanie współczesnego państwa

Największe znaczenie dla dziejów Palestyny w ostatnich dwóch wiekach miał powrót Żydów do starożytnej ojczyzny, czyli alija. Dla drugiej aliji bardzo ważny okazał się ruch kibucowy, oparty na spółdzielniach rolnych, w których ziemia i środki produkcji były własnością wspólną, a rządy sprawowało ogólne zebranie kibucników. Pionierzy stworzyli podwaliny współczesnego Izraela. Ich najbardziej spektakularnym wyczynem było założenie Tel Awiwu. Władająca Palestyną Turcja początkowo traktowała osadnictwo żydowskie dość obojętnie. 29 listopada 1947 r. Zgromadzenie Ogólne ONZ przyjęło rezolucję nr 181, wzywającą do rozwiązania problemu Palestyny poprzez jej podział na dwa niezależne państwa: żydowskie i arabskie. Jerozolima miała znajdować się pod kontrolą międzynarodową. 14 maja 1948 r. Ben Gurion odczytał Deklarację Niepodległości. Stolicą nowego państwa Izrael ogłoszono Jerozolimę. Pierwszym premierem został Dawid Ben Gurion. Pomimo rozejmu stosunki Izraela z sąsiednimi państwami arabskimi były skrajnie wrogie. 5 czerwca 1967 r. Izrael, nie czekając na rozwój sytuacji, zaatakował wszystkich arabskich sąsiadów. Pod naciskiem Rady Bezpieczeństwa ONZ zatrzymano działania zbrojne. Kolejna próba sił miała miejsce w 1973 r. W dniu żydowskiego święta Jom Kippur, atak na Izrael przypuściły wojska egipskie, syryjskie i jordańskie. 18 września 1978 r. podpisano traktat pokojowy. Izrael został uznany przez pierwsze państwo arabskie, a ponadto uzyskał gwarancję dostępu do żeglugi na Morzu Czerwonym i w Kanale Sueskim. Organizacja Wyzwolenia Palestyny odrzuciła propozycję wzięcia udziału w procesie pokojowym.

Izrael wraz z częścią Jordanii i Egiptu tworzy Ziemię Świętą, na której rozwijały się trzy wielkie religie monoteistyczne. Żyda wzrastającego w Nowym Jorku, chrześcijanina w Lizbonie czy muzułmanina w Dżakarcie, choć ich dzieciństwo wyglądało zupełnie inaczej, łączy to, że każdy z nich zna takie imiona jak Abraham i Mojżesz oraz że słyszał o Jerozolimie i Ziemi Świętej. Wpływ, jaki to wąskie pasmo ziemi miało na kulturę świata przez około 2000 lat, był niewspółmierny do jego realnych rozmiarów. To w Jerozolimie Salomon zbudował Pierwszą Świątynię, w której umieścił Arkę Przymierza, tutaj ukrzyżowany i złożony do grobu został Jezus Chrystus, a prorok Mahomet odwiedził ją w czasie swej nocnej podróży.

Ustrój polityczny

Izrael jest republiką parlamentarną, nie ma konstytucji pisanej. Głową państwa jest prezydent. Władza ustawodawcza należy do Knesetu (parlamentu), wybieranego co 4 lata w wyborach powszechnych. Władzę wykonawczą sprawuje rząd sformowany przez prezydenta z członków partii, które wygrały wybory; na jego czele stoi premier.

Uroczystości i święta

Pascha, 14 i 21 nisan (przełom III i IV). Jedno z najważniejszych świąt w judaizmie, upamiętnia wyjście Żydów z Egiptu.

Święto Niepodległości, 5 icar (połowa V).

Szawuot, 6 siwan (przełom V i VI). W Polsce nazywane niegdyś Zielonymi Świątkami.

Rosz Ha-Szana, Żydowski Nowy Rok nazywany Świętem Trąbek, 1 tiszri (przełom IX i X) Głównym rytuałem jest taszlich, symboliczny akt oczyszczenia polegający na wytrząsaniu do wody zawartości kieszeni.

Jom Kipur, 10 tiszri (10 dni po Nowym Roku). Upamiętnia zejście Mojżesza z góry Synaj i przekazanie Narodowi Wybranemu tablic z Dekalogiem.

Sukkot, Święto Szałasów, 15 i 21 tiszri (pięć dni po Jom Kipur). Obchodzone na pamiątkę pobytu na pustyni podczas wędrówki do Ziemi Obiecanej.

Hymn państwowy

Hatikwa (Nadzieja)

Dopóki w naszych dusz głębinie, serce żydowskie żywo bije

Oko ku wschodowi się obraca i do Syjonu wciąż powraca.

Nadzieja nasza nie zginie, wszak dwa tysiące lat przetrwała

Być narodem wolnym w swojej krainie, w kraju Syjonu i Jerozolimy.

Środowisko geograficzne

W Izraelu dominuje krajobraz wyżynno-górzysty. Obszar kraju najczęściej dzieli się na cztery regiony: na zachodzie wybrzeże śródziemnomorskie i wąska, żyzna i gęsto zaludniona Równina Nadbrzeżna, centralny pas wzgórz, dolinę Jordanu i pustynię Negew. Izraelski fragment wybrzeża śródziemnomorskiego ciągnie się od granicy z Libanem na północy do granicy ze Strefą Gazy na południu, jego urozmaiceniem jest Zatoka Hajfy, malowniczo wcinająca się w ląd u podnóży masywu Góry Karmel. Do pasa wzgórz zaliczane są także wzgórza Golan. Wnętrze kraju zajmują obszary wyżynne, pocięte uskokami i pęknięciami tektonicznymi, ciągnące się od Galilei na północy, poprzez Judeę w środkowej części kraju, po położoną na południu kraju pustynię Negew, zajmującą blisko połowę obszaru kraju. Jej krajobraz jest zróżnicowany. Wschodnie obszary zajmują ułożone południkowo zapadliska tektoniczne, stanowiące północne przedłużenie Wielkich Rowów Afrykańskich. Leży tu Jezioro Tyberiadzkie i Morze Martwe, odwadniane przez rzeki Jordan i Wadi al-Araba. Depresja Morza Martwego to najniższe położone miejsce na Ziemi. Lustro wody znajduje się obecnie na głębokości 408 m p.p.m. i ciągle się obniża. Słynny kurort Ejlat zajmuje miejsce na styku pustyni z brzegiem zatoki Akaba. Na północy Izraela pomiędzy Morzem Śródziemnym a rzeką Jordan rozciąga się górzysta Galilea, która jest bardziej zielona niż inne regiony, co czyni ją atrakcyjną pod względem turystycznym. To tam mieszkał Jezus Chrystus, nazywany często Galilejczykiem. Do głównych ośrodków należą ponadto popularne miejscowości turystyczne Akka, Safed i Tyberiada. Judea, trzecia z górzystych krain w historycznym Izraelu, bez żadnej przesady uznana może być za kolebkę judaizmu i kultury żydowskiej. Tutaj jest położona Jerozolima, tutaj także istniało południowe królestwo Izraela. W granicach Autonomii leżą inne historyczne

miasta: Betlejem, Hebron i Jerycho. Najbardziej wysuniętą na południe krainą historyczną Izraela jest Idumea, rozciągająca się od Morza Czerwonego do Morza Martwego. Najwyższy szczyt kraju to Góra Meron (1208 m), najniższy punkt - Morze Martwe (400 m p.p.m.), najdłuższa rzeka - Jordan (320 km).

Fauna i flora

Izrael, położony w miejscu, w którym zbiegają się trzy naturalne strefy przyrodnicze, cechuje ogromne bogactwo różnorodnych form życia roślinnego i zwierzęcego. W górnej Galilei - wilgotnej i górzystej - wydry nurkują w górskich strumykach, a złociste orły krążą nad bujnymi lasami laurowymi. Na południu, na pustynnych terenach Negewu, koziorożce nubijskie poją się w cieniu daktylowych palm w wyschniętych korytach rzek.

Ze względu na różnice klimatyczne, w każdym regionie roślinność rozkwita w innej porze roku. Na północy w marcu i kwietniu pojawiają się dzikie tulipany, irysy, lilie i hiacynty. Na południu pustynia rozkwita już w lutym, na pustyni Negew kwitną mleczce, krzyżowniki i dzikie tulipany, a w wadi rosną białe janowce i fioletowe kosańce.

Na niebie Izraela można zaobserwować mnóstwo rozmaitych ptaków. Niektóre z nich, jak bociany i jaskółki, odpoczywają tu w drodze do innych krajów. Łyski i kaczki w Izraelu zimują, a gatunki afrykańskie, takie jak turkawki, wolą tutaj spędzać lato. Izrael stanowi północną granicę występowania wielu południowych gatunków ptaków i granicę południową zasięgu gatunków występujących na północy. Dzięki temu leży na drugim co do wielkości na świecie szlaku ptasich wędrówek.

Bogactwo i różnorodność gatunków zwierząt i roślin nie jest jedynie dziełem samej natury. Izraelczycy dołożyli wszelkich starań, aby po wiekach zaniedbań przywrócić krajowi dawne bogactwo przyrody. Stworzono prawie 300 rezerwatów przyrody, które zajmują niemal 1/5 obszaru kraju. Narodowy Fundusz Żydowski rozpoczął zakrojoną na szeroką skalę kampanię sadzenia drzew, zwłaszcza szybko rosnącej jerozolimskiej sosny, a sukcesem akcji było odtworzenie wielkich terenów leśnych w centralnym regionie kraju. Co roku na przełomie lutego i marca obchodzi się święto sadzenia drzew - Tu Bi Szewat.

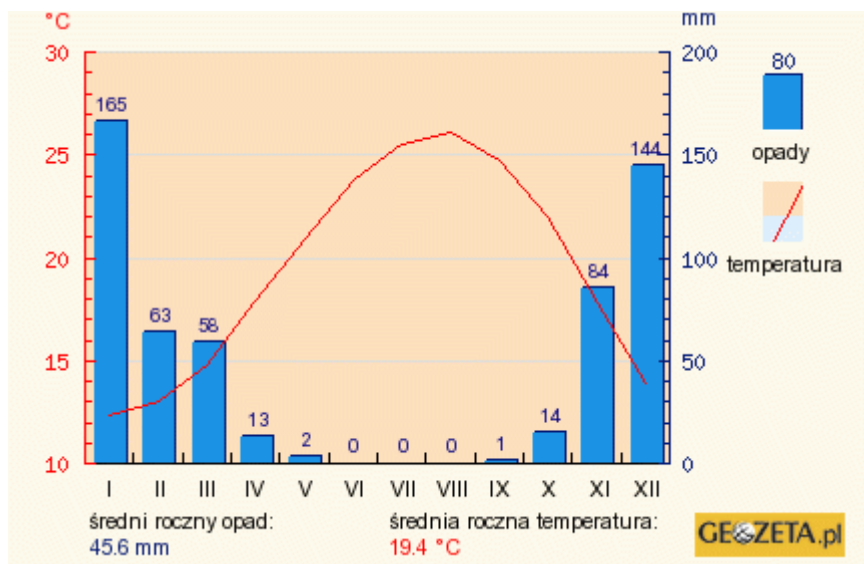
Podjęto także próby powtórnego sprowadzenia do Izraela niektórych rzadkich, charakterystycznych dla Ziemi Świętej, a znanych z kart Biblii, gatunków zwierząt. Należą do nich azjatycki dziki osioł, przywieziony z zoo w Kopenhadze, mezopotamski daniel, sprowadzony z Iranu oraz biała prostorożna antylopa afrykańska, odnaleziona w prywatnym ogrodzie zoologicznym króla Arabii Saudyjskiej. Zwierzęta żyją w rezerwach Hai-Bar, zwanych tak od programu, sponsorującego sprowadzenie ich do Izraela.

Zarządy parków narodowych opiekują się 34 z najważniejszych miejsc historycznych. Osoby zamierzające odwiedzić przynajmniej 5 z nich, mają szansę zaoszczędzić trochę pieniędzy, wykupując **Zieloną Kartę**. Jest ona ważna przez 14 dni od daty pierwszej wizyty i nie można jej odstąpić. Karta kosztuje ok. 60 NIS (15 \$) od osoby i pozwala jej posiadaczowi zwiedzić każde z miejsc historycznych. Zważywszy na to, że opłata za wstęp wynosi każdorazowo ok. 17 NIS (4 \$), warto zaopatrzyć się w kartę. Zieloną Kartę można kupić w głównym biurze Parków Narodowych (tel.03/5766888, fax 7511858), Twin Tower, 35 Jabotinsky St, Kamat Gan 52511 w Tel Awiwie lub w Masadzie, Herodionie, Cezarei i Megiddo.

Klimat

W Izraelu panuje klimat śródziemnomorski, lato jest suche i gorące, zimy - wilgotne, z dużą ilością opadów zwłaszcza na górzystej północy. Najlepsze miesiące na zwiedzanie Izraela to kwiecień, maj, wrzesień i

październik. Przeważnie świeci wtedy słońce, ale nie ma upałów. Temperatura i opady dla Tel Aviv i Jerozolimy poniżej.

Wizy i przepisy wjazdowe

Wizy, paszport

Zgodnie z polsko-izraelską umową o ruchu bezwizowym obywatele polscy legitymujący się paszportem ważnym co najmniej 3 miesiące mogą wjeżdżać i przebywać na terytorium Izraela bez wizy do 90 dni. Należy jednak zwracać uwagę na stemple umieszczane w paszporcie przez służby graniczne Izraela. Zdarzają się bowiem przypadki, że władze mocą decyzji własnej jednostronnie ograniczają czas pobytu polskich turystów, wpisując na stemplach zgodę na krótszy pobyt, np. do 1 miesiąca lub do 2 tygodni. O takiej decyzji i jej przyczynach turyści nie są informowani. Przekroczenie okresu zapisanego na pieczęci może być uznane za pobyt nielegalny i spowodować odmowę wjazdu przy kolejnych wizytach. Przy wjeździe i wyjeździe z Izraela izraelskie służby graniczne przeprowadzają krótkie rozmowy na temat celu i charakteru podróży. Należy się liczyć ze stosunkowo dociekliwymi pytaniami władz granicznych. Mogą one odmówić prawa wjazdu do Izraela osobom, co do których istnieje podejrzenie, że faktyczny cel ich przyjazdu jest inny niż deklarowany, jak również osobom, które przebywały poprzednio w Izraelu bez ważnej wizy pobytowej. Nie są również wpuszczane osoby, których krewni przebywają w Izraelu nielegalnie. Decyzje izraelskich władz granicznych są podejmowane arbitralnie i są nieodwołalne. Osoba, której odmówiono prawa wjazdu do Izraela, wraca do kraju, z którego przyleciała, tymi samymi liniami lotniczymi. Jeśli ma bilet powrotny – na własny koszt, jeśli ma bilet tylko w jedną stronę – na koszt przewoźnika.

Ile wolno wwieźć

Ograniczeniami objęty jest wwóz napojów alkoholowych (o zawartości alkoholu poniżej 40% - do 2 l, powyżej 40% - 1 l), papierosów (400 szt.) i perfum (250 ml), artykuły spożywcze do 3 kg, o ile waga każdego z nich nie przekracza 1 kg, upominki do wartości 200 \$. Do Izraela turysta może wwieźć w gotówce środki finansowe w dowolnej walucie. Wartość dopuszczalnej do wwozu i wywozu kwoty nie może przekroczyć 80 000 shekli (obecnie ok. 16 000 USD). Wwóz i wywóz większych kwot wymaga zezwolenia.

Spółeczeństwo i styl życia

Jeżeli o społeczeństwie Ameryki można powiedzieć, że stanowi bogatą mieszankę ludzi i wyznań, określaną jako tygiel narodowościowy, społeczeństwo Izraela jest jeszcze bardziej niejednorodne i przypomina mozaikę barwniejszą od prac Jacksona Pollocka. Nadal wszechobecny jest duch pionierski, wywodzący się jeszcze z

pierwszych lat istnienia państwa. Izraelczycy w dalszym ciągu kładą nacisk na zdrowy styl życia i ciężką pracę, do tego stopnia, że czasem wydaje się, iż w całym kraju odbywa się wielki zlot harcerski. Z drugiej strony, wzniosłe zasady, obowiązujące niegdyś w kibucach, powoli zaczynają zanikać, ponieważ obecnie mieszka tam zaledwie ok. 3% całego społeczeństwa. Na przestrzeni ostatnich 20 lat u izraelskich nowobogackich można zaobserwować rosnące zamiłowanie do konsumpcyjnego stylu życia. Określenie tego hedonizmem byłoby lekką przesadą, ale dominująca w tej warstwie dewiza życiowa brzmi: "żyj teraz, płać później". Jeden z mieszkańców Tel Awiwu sceptycznie podchodzący do procesu pokojowego, opisał takie podejście w ten sposób: "dlaczego mam martwić się rachunkami, jeżeli wkrótce może okazać się, że nie muszę ich płacić". Choć większość mieszkańców Izraela uważa się za osoby świeckie, ich duchowe korzenie tkwią silnie w judaizmie, czego dowodem jest poszanowanie takich tradycji, jak obrzezanie i bar micwa. Żydowskie mniejszości religijne wywierają nieproporcjonalnie duży wpływ na życie wszystkich Żydów w Izraelu. Sądy religijne mają wyłączną jurysdykcję w kilku dziedzinach, m.in. w sprawach dotyczących małżeństwa i edukacji. Wbrew pozorom nie składają się one z kilku trzęsących się starców, którzy wydają powszechnie ignorowane wyroki; religijna społeczność często występuje przeciwko nieudolnym politykom i przywódcom społecznym, a czasem nawet angażuje w uliczne walki.

W ostatnich latach ortodoksyjni Żydzi spalili przystanki autobusowe, ponieważ znajdowały się na nich nieprzyzwoite plakaty, wkroczyli na boiska piłkarskie, na których w szabat odbywały się mecze, a także doprowadzili do dymisji mera Jerozolimy za poparcie budowy basenów, z których mogłyby jednocześnie korzystać osoby różnej płci.

Nowoczesne państwo Izrael ściągnęło swoich obywateli niemal ze wszystkich kontynentów. Są tu więc Żydzi przybyli z terenów od Minnesoty po Murmańsk, od Adelajdy po Addis Abebę. Obok Żydów i Arabów mieszkają tu mniejszości narodowe, takie jak Druzowie, wyznawcy tajemnej nauki łączącej różne wierzenia, i Samarytanie, którzy mówią po arabsku, lecz modlą się po hebrajsku. Konflikty nie są niczym nowym na tym terenie. Skutkiem tego jest niezwykle dziedzictwo kulturalne regionu - miasta, które powstały w czasach rzymskich, kościoły bizantyjskie ze wspaniałymi mozaikami i piękne wczesno arabskie pałace. Archeolodzy bez ustanku poszukują skarbów, jakie ta ziemia może jeszcze ujawnić.

Obyczaje i tradycje, religia

Izrael jest krajem wielu religii, choć dominującą rolę odgrywa judaizm. Niepisane normy zwyczajowe nakazują respektowanie odmiennych rytuałów i sposobów zachowania. Nie należy manifestować swojej odmierności, szczególnie w czasie świąt religijnych. Turyści zwiedzający miejsca zamieszkiwane przez ortodoksyjnych wyznawców judaizmu powinni nosić odpowiedni strój (długie spodnie, długie spódnice, długie rękawy). Niewskazane jest poruszanie się samochodem w tych rejonach w czasie szabasu. Nie należy również odwiedzać miejsc kultu bez aprobaty osób uczestniczących w uroczystościach religijnych ani też fotografować tych osób bez ich zgody. Podobne zasady dotyczą zachowania w miejscach kultu innych religii - w meczetach i kościołach.

Szabas. Święto jest obchodzone ze ścisłym zachowaniem zasad tradycji. Szabas rozpoczyna się w piątek wieczorem. Dzień świąteczny obwarowany jest licznymi zakazami. Zabroniona jest praca, a szczególnie taka, w wyniku której zmienia się przyrodę. Szabas kończy wieczorna uczta sobotnia oraz uroczystość hawdala. Charakterystyczną cechą wspólnoty żydowskiej jest bogate życie rodzinne. Judaizm nakazuje założenie rodziny i posiadanie dzieci. Gromadka dzieci drepcząca potulnie za ojcem i matką to zwyczajny widok na

izraelskiej ulicy. Jeszcze do niedawna rzadko spotykało się osoby samotne, staropanieństwo uznawano za sprzeczne z ludzką naturą, a celibat za godzien pogardy. Osobliwością Izraela jest wszechobecność broni palnej. Noszą ją nie tylko umundurowani żołnierze, policjanci i ochroniarze, ale i osoby ubrane po cywilnemu. Obowiązkowa służba wojskowa obejmuje mężczyzn i kobiety.

Wymagania dotyczące ubioru

Generalnie: Zakrywające ciało ubranie, zwłaszcza dla kobiet • Okulary przeciwsłoneczne, filtr ochronny, kapelusz do ochrony przed słońcem.

Turyści odwiedzający kościoły, synagogi i meczety powinni być odpowiednio ubrani. Szorty, krótkie spódniczki i bluzki lub sukienki bez rękawów są nie do przyjęcia. W niektórych miejscach nieodpowiednio ubranym turystom oferuje się specjalne płaszcze do okrycia. Przed wejściem do meczetu trzeba zdjąć obuwie. W niektórych miejscach, takich jak Ściana Płaczu, trzeba mieć nakrycie głowy. Nie należy odwiedzać miejsc kultu bez aprobaty osób uczestniczących w uroczystościach religijnych, a także fotografować tych osób bez ich zgody.

Kobiety wybierające się do Izraela nie mogą zapomnieć o zabranii długich spódnic. Zarówno w dzielnicach ortodoksyjnych Żydów, jak i w meczetach oraz w chrześcijańskich miejscach świętych odkryte kobiece nogi lub spodnie są nie do przyjęcia. W takiej sytuacji długa spódnica jest niezbędna.

Policja, telefony ratunkowe, bezpieczeństwo kobiet, ambasady i konsulaty

W Izraelu są specjalne oddziały policji turystycznej, która pomaga rozwiązywać różnego typu problemy, z jakimi mogą się zetknąć turyści. Policjanci zazwyczaj dobrze mówią po angielsku. Można ich znaleźć przy większych obiektach turystycznych i w miejscowościach często odwiedzanych przez turystów. Turystów przybywających do Jerozolimy samolotem na lotnisko Ben Guriona z pewnością zadziwi wzmoczona kontrola służb bezpieczeństwa. Częste zamachy terrorystyczne i rozruchy powodują, że każdy turysta może być poproszony o okazanie paszportu. Należy zachować szczególną ostrożność zarówno na ulicy, jak i w hotelu, kinie czy centrach handlowych. Do najmniejbezpiecznych miejsc w Izraelu należą wschodnia Jerozolima i miasta położone na Zachodnim Brzegu, takie jak Hebron czy Ram Allah. W okresach niepokoju politycznych radzimy zrezygnować z ich odwiedzania.

Kradzież i napady zdarzają się dość rzadko. Jedynie samotnie spacerujące kobiety powinny zachować ostrożność, gdyż mogą stać się obiektem zaczepki. Napastowanie seksualne jest stałym problemem turystek odwiedzających Izrael. Nachalne zainteresowanie płcią przeciwną okazują głównie Arabowie, ale Izraelczycy również nie grzeszą kulturą w stosunku do kobiet. Napastowanie rzadko przybiera formę fizyczną, ale uporczywe zaczepki słowne też są denerwujące i mogą niejednej turystce zepsuć humor. Oto kilka wskazówek, jak uporać się z tym problemem. W większości miejsc najlepiej jest spacerować w towarzystwie. Nigdy - ani samemu, ani w grupie innych kobiet - nie należy łapać okazji. Trzeba też unikać odludnych terenów. Szczególnie złą reputację ma Góra Oliwna. Panie miały także nieprzyjemne przejścia w Jerozolimie podczas przechadzki po wałach obronnych na Starym Mieście. W takich miejscach, jak Wschodnia Jerozolima i Stare Miasto, a szczególnie w arabskich miastach na Zachodnim Brzegu, należy pamiętać o odpowiednim (skromnym) stroju. Nakrycie głowy nie jest konieczne, natomiast ubranie powinno zakrywać szyję, ramiona i nogi. Żadnych obcisłych dżinsów czy szortów - długa spódnica i bluzka lub obszerny podkoszulek są odpowiednim strojem, także ze względu na upały.

Telefony alarmowe

Policja 100, Pogotowie ratunkowe 101, Straż pożarna 102

Placówki dyplomatyczne

Ambasada RP w Tel Awiwie, 16 Soutine St, 037253111, 037253125, fax 03527 4726, polcons@netvision.net.il, www.telaviv.polemb.net.

Konsulat Honorowy RP w Jerozolimie, Konsul Honorowy Zeev Baran (języki: polski, angielski, hebrajski), 27 Jabotynski St, 025665845, fax 025665790, zevbaran@netvision.net.il, www.zeevbaran.consul.com.

Konsulat Honorowy RP w Beer-Szewie, Konsul Honorowy Jack Fliderbaum (języki: polski, niemiecki, hebrajski), 14 Shenkar St, Herzliya Pituach, 099579997, fax 099507061, jack@bel dor.com.

Język, informacja turystyczna, telekomunikacja

Język angielski jest w Izraelu powszechnie używany i pełni rolę drugiego języka urzędowego, gdyż wielu imigrantów nie zna hebrajskiego. Wszystkie nazwy są podawane w dwóch językach. Rzadko też można spotkać osobę nie znającą angielskiego.

Izraelska poczta działa dosyć sprawnie, lecz listy do Europy i Ameryki Północnej przychodzą do adresata po tygodniu, a niekiedy znacznie później. System połączeń telefonicznych działa sprawnie. Kawiarnie internetowe należą do rzadkości, gdyż większość obywateli korzysta z internetu w domu. Ruch turystyczny w Izraelu przez prawie cały rok jest duży. Większość miast jest więc dobrze przygotowana na przyjęcie gości i oferuje liczne ułatwienia. Niemal w każdym większym mieście znajduje się biuro informacji turystycznej, otwarte przez większość dni w tygodniu. Można tam nie tylko otrzymać bezpłatne broszury i mapy, lecz także uzyskać informacje o wolnych miejscach w hotelach i komunikacji publicznej. W mniejszych miastach i na stanowiskach archeologicznych biura turystyczne obejmują swoją działalnością również najbliższe tereny.

Opłaty

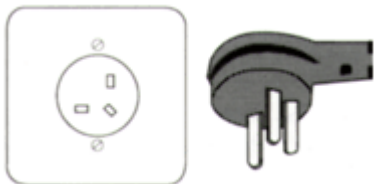
Zwiedzanie większości obiektów historycznych i stanowisk archeologicznych jest płatne, ale w niektórych mniejszych kościołach czy meczetach wejście jest wprawdzie wolne, ale od turystów oczekuje się niewielkich datków. Opłaty nie są zbyt wygórowane.

Czas w Izraelu

W Izraelu trzeba przesunąć wskazówki zegarka o jedną godzinę do przodu w stosunku do czasu w Polsce.

Urządzenia elektryczne

Napięcie prądu w sieci wynosi 220 V, wtyczki mają trzy zaokrąglone wtyki.

Banki i waluta

Karty kredytowe są powszechnie akceptowane. W miastach nie ma problemu ze znalezieniem bankomatu. Wymiana i wypłata pieniędzy nie stanowią problemu. Gotówkę i czeki podróżne można wymienić w każdym banku, kantorze i w wielu hotelach. Karty płatnicze są powszechnie akceptowane. Można na nie również pobrać gotówkę. Opłaty manipulacyjne bywają jednak w wielu miejscach różne. Narodową walutą jest nowy szekel.

nazwa waluty: n. szekel (ILS)

1 ILS = 85 groszy

1 USD = 3.48 ILS

1 EUR = 4.65 ILS

100 PLN = 117.45 ILS

100 ILS = 85.14 PLN = 28.72 USD = 21.50 EURO

Wiele towarów w Izraelu obłożonych jest podatkiem VAT. Turyści mają prawo domagać się zwrotu podatku, gdy robią zakupy za ponad 400 szekli. Sprzedawca może wystawić specjalną fakturę uwzględniającą VAT, którą przedstawia się wraz z zakupionymi towarami na lotnisku przed odlotem.

Komunikacja

Na terenach podległych Palestyńskiej Władzy Narodowej może dochodzić do starć zbrojnych, demonstracji i zamieszek. Strefa Gazy i główne palestyńskie ośrodki miejskie na Zachodnim Brzegu (m.in. Betlejem, Hebron, Jerycho, Nablus, Dżenin) bywają okresowo niedostępne dla turystów, a stale stanowią terytorium, na którym przebywanie wiąże się z podwyższonym ryzykiem. Turyści planujący odwiedzić tereny podległe Palestyńskiej Władzy Narodowej winni wziąć pod uwagę ryzyko związane z takim wyjazdem. Może on przy tym nie być możliwy w zaplanowanym przez turystę terminie. Okresowo perturbacje występują także na pozostałym obszarze podległym Palestyńskiej Władzy Narodowej, tj. na Zachodnim Brzegu Jordanu. Zdarzają się przypadki ostrzelania i obrzucania kamieniami samochodów. Do niepokojów dochodzi też sporadycznie w Jerozolimie Wschodniej oraz w zamieszkanym przez ludność arabską miastach Izraela (np. Nazaret).

Opieka medyczna, zalecane szczepienia, higiena

Opieka medyczna w Jerozolimie i całym Izraelu opiera się głównie na lecznictwie prywatnym, które jest dość drogie. Turyści wybierający się w podróż do tego kraju powinni więc koniecznie ubezpieczyć się, aby w przypadku choroby odzyskać w kraju koszty poniesione na leczenie. Nie są konieczne szczepienia ochronne. Lekarze mogą jednak zalecić szczepienie przeciw żółtacze typu A i żółtacze typu B, durowi brzuszemu i tężcowi.

Aby uniknąć biegunki, nie należy pić wody prosto z kranu. Nie należy spożywać posiłków w restauracjach i barach o wątpliwym standardzie oraz pić napojów z lodem. Konieczne jest natomiast picie dużej ilości płynów, gdyż niska wilgotność powietrza może szybko spowodować odwodnienie organizmu. Turyści odwiedzający Izrael powinni zabrać ze sobą preparaty przeciwmalaryczne oraz środki odstraszające moskity. W Izraelu jest dużo aptek, w których można kupić, często bez recepty, wiele lekarstw dostępnych również w Polsce.

W nagłych wypadkach należy jak najszybciej skontaktować się z pogotowiem ratunkowym dzwoniąc pod numer 101. Szczepienia ochronne nie są obowiązkowe. Nie istnieją szczególne zagrożenia sanitarno-epidemiologiczne. Należy przestrzegać elementarnych zasad higieny. Choć woda z wodociągów miejskich jest zdatna do picia bez przegotowania, zalecane jest używanie wody butelkowanej. W Izraelu istnieje powszechny dostęp do opieki zdrowotnej. Usługi te wykonywane są na wysokim poziomie i są drogie. Cena wizyty lekarskiej wynosi ok. 100 USD, a u specjalisty nawet od 200 USD wzwyż. Doba w tutejszym szpitalu kosztuje od 70 do 1000 USD.

Kultura jedzenia i picia

Często można się spotkać z określeniem, że Ziemia Święta to gastronomiczna pustynia. Jedzenie bowiem jest tu proste, potrawy niezbyt wyszukane, ale smaczne i pożywne. Jednak kuchnia tego regionu jest bardzo różnorodna i odzwierciedla przynależność etniczną mieszkańców. Dominują potrawy środkowowschodnie, ze

wschodniego wybrzeża Morza Śródziemnego, którym towarzyszą potrawy arabskie, nawet z tak odległych krajów, jak Jemen i Maroko. Wiele restauracji oferuje wysoki poziom usług i duży wybór potraw środkowowschodnich, które z pewnością zadowolą każdego smakosza. Poza kuchnią lokalną istnieją liczne restauracje specjalizujące się w potrawach międzynarodowych. W kawiarniach można coś taniej przekąsić, ale wybór potraw jest dość ograniczony. Znakomite szybkie przekąski oferują uliczne bary i kioski, które można spotkać niemal na każdym kroku.

Koszerność

Podstawowe pojęcie kuchni żydowskiej to kaszrut. Pochodzi ono od słowa koszer oznaczającego „zdatny”. Za koszerne uważa się pożywienie dopuszczone do konsumpcji zgodnie z zasadami prawa religijnego. Zachowanie tych reguł jest bardzo trudne. Najtańsze są bary w dzielnicach arabskich. Wielu przybyszów jest rozczarowanych, nie mogąc od razu po przyjeździe znaleźć restauracji serwujących niezwykle potrawy znane z literatury. Trudno też spotkać lokale ze znaną z Polski kuchnią aszkenazyjską. Czulent, kugel, gefilte fisz czy gęsi pipek przyrządzają dziś jedynie ortodoksi w swoich dzielnicach. Kuchnia izraelska uległa daleko idącej arabizacji. Najpopularniejsze dania współczesnej kuchni izraelskiej to falafel i humus oraz inne potrawy oparte na ciecierzycy.

Większość biur i sklepów jest czynna od niedzieli do czwartku od rana do wieczora oraz w piątki do południa.

Podczas szabasu, czyli od piątkowego do sobotniego zachodu słońca, prawie wszystko zamiera.

Wegetarianizm

Wegetarian odwiedzających Izrael z pewnością zadowoli różnorodność oferowanych potraw w lokalach. Restauracje koszerne serwują różne dania przyrządzane z produktów mlecznych oraz warzyw. W innych lokalach podaje się typowe dania wegetariańskie, których podstawowym składnikiem są warzywa, zwłaszcza strączkowe.

Konsumpcja zbiorowa

Jeśli dany lokal jest czysty i sprawia dobre wrażenie (te same uwagi odnoszą się do jego pracowników), podawana w nim żywność jest zapewne bezpieczna. Ogólnie rzecz biorąc, dobre są wszelkie restauracje czy bary pełne tak tubylców, jak i turystów, natomiast należy uważać na te, które świecą pustkami. Jedzenie w popularnych restauracjach jest gotowane i wydawane bardzo szybko, dzięki czemu unika się długiego przechowywania oraz odgrzewania potraw. Także żywność sprzedawana na ulicach jest na ogół przyrządzana z zachowaniem zasad higieny i jedyny problem, z którym będzie musiał sobie poradzić turysta, to rozstrój żołądka spowodowany odmienną kuchnią.

Zasady żywienia w klimacie gorącym

Stara zasada traperów brzmi: „Jeśli możesz coś ugotować lub obrać ze skórki - możesz to zjeść, w przeciwnym razie zapomnij o tym.” Warzywa i owoce należy myć pod bieżącą wodą lub obierać ze skórki. Trzeba uważać na lody sprzedawane na ulicach i wszędzie tam, gdzie mogły się rozmrozić i zostać powtórnie zamrożone. W przypadku jakichkolwiek wątpliwości (np. przerwy w dostawie prądu w ostatnim czasie), lepiej w ogóle z nich zrezygnować. Należy także unikać owoców morza (zwłaszcza przyrządzanych na parze) oraz niedogotowanego mięsa, szczególnie mielonego. W Izraelu woda z kranu nadaje się do picia. Dla osób zdecydowanych pić wodę w butelkach jest tu duży wybór różnych wód oraz napojów najwyższej jakości, ale drogich.

Przystawki

Przed daniem głównym jada się przystawki, które samemu się wybiera spośród stojących na oddzielnym stole. Przystawkę przeważnie podaje się na arabskim chlebie (pita).

Cygara marokańskie - popularna przystawka w restauracjach żydowskich. Jest to siekane mięso przyprawione dużą ilością pieprzu, zwinięte w cienkie rurki i zapieczone.

Tahini - pasta z nasion sezamu, często z natką pietruszki, oliwą, cytryną i czosnkiem.

Tabeluh - potrawa z pszenicy bulgur z drobno posiekaną miętą, natką pietruszki, dymką, pomidorami i ogórkiem, przyprawiona oliwą i cytryną.

Humus - pasta z ciecierzycy z oliwą z oliwek, czosnkiem i cytryną.

Kibbe - rodzaj krokietów z pszenicy bulgur, mięsa, cebuli i orzeszków piniowych.

Zupa kibbe - wywar z warzyw z duszonymi kulkami mięsnymi lub warzywnymi.

Kotlety z jagnięciny lub baraniny najczęściej podaje się przyrządzone na grillu, z natką pietruszki, plasterem cytryny i bukietem warzyw.

Szaszłyk i kebab - przyprawione kawałki mięsa lub mięso mielone pieczone na rożnie.

Jerozolimski mieszany grill - specjalność lokalna przyrządzana z kurzych wątróbek, serc i innych podrobów pieczonych na blasze z przyprawami oraz dużą ilością pokrokonej cebuli, często podawana z chlebem pita.

Kurze wątróbki zazwyczaj piecze się na blasze i podaje z przysmażoną cebulą.

Mussachan - danie arabskie z kurczaka pieczonego z cebulą, migdałami i przyprawami podawane na okrągłym chlebie pita.

Kawa i herbata

Na terenach zamieszkałych przez Żydów kawę i herbatę podaje się tak jak w Europie czy Ameryce. W hotelach do śniadania najczęściej podaje się kawę filtrowaną. W wielu miejscach podaje się kawę espresso, ale raczej słabą. Aby wypić mocną kawę, trzeba zamówić **katzar**. Serwuje się także capuccino, zazwyczaj z dużą ilością bitej śmietany. Herbatę na ogół podaje się w saszetkach, które zalewa się wrzątkiem. Popularne są również bezkofeinowe herbaty ziołowe, czyli zmachin.

Woda i napoje bezalkoholowe

Woda mineralna w butelkach jest ogólnie dostępna. Kupując wodę w butelce, trzeba się upewnić, czy jest dobrze zakręcona. Popularne są także soki owocowe w butelkach w rzeczywistości sprzedawane jako naturalne. Często zdarza się jednak, że są zbyt długo przechowywane. Soki wyciskane w obecności klienta, zwłaszcza z cytrusów i granatów, są bardzo dobre i zdrowe.

Wino

Izraelskie białe wina, zwłaszcza Chardonnay i Sauvignon Blanc, na ogół są dobrej jakości. Charakteryzuje je doskonały aromat, smak i kolor. Wiele dobrych gatunków dość tanich win białych produkują winnice na wzgórzach Golan.

Czerwone wina są dobrej jakości, chociaż specjaliści zarzucają im, że nie mają odpowiedniej mocy i są za ciężkie. Spośród win produkowanych obecnie najlepsze są Cabernet i Margalit.

Piwo

W wielu restauracjach i kawiarniach podaje się piwo z beczki, przeważnie miejscowej produkcji. Najlepsze izraelskie piwo to Maccabee oraz Goldstar. Carlsberg produkuje się w Izraelu, inne gatunki europejskie pochodzą z importu.

Typowe potrawy

Najczęściej spożywanym przez turystów daniem jest falafel - kulka z mielonej ciecierzycy z dodatkiem ziół i przypraw, smażona w głębokim tłuszczu. Nie jest to szczególnie smaczna potrawa, ale podawana z różnymi sałatkami w chlebie pita lub polana sosem z nasion sezamu tahina - jest dość dobra, pożywna i tania (6-12 NIS, czyli 1,50 - 3 \$).

Najpopularniejszym daniem mięsnym jest szałarma, znana także pod nazwą doner kebab. Jest to mięso jagnięcia, czasem indyka lub kurczaka, krojone w plastry z obracającego się pionowego rożna. Podaje się je wraz z sałatką w chlebie pita lub zawinięte w cienki placek zwany laffa. Szałarma kosztuje 14 - 18 NIS (3,50 - 4,50 \$). Orientalne dania dotarły do Izraela za pośrednictwem Żydów z krajów arabskich. Szczególny wpływ na kuchnię wywarli przybysze z Jemenu. Oprócz sałatek, falafelu i szałarmy, restauracje orientalne specjalizują się w daniach z mięsa pieczonego na ogniu, w postaci szaszłyków (kawałki) oraz kebabów (mięso mielone). Potrawy przyrządza się najczęściej z jagnięciny, wołowiny i kurczaków. Jednym z największych osiągnięć orientальной kuchni żydowskiej jest sztuka faszerowania warzyw i mięsa ryżem, orzechami, mięsem i przyprawami. Większość jemeńskich restauracji ma w menu duży wybór faszerowanych warzyw w charakterze przekąsek, ale jedno czy dwa takie dania mogą zastąpić główny posiłek.

Ciasta i desery

Baklawa - deser przyrządzany z cienkich plastrów ciasta przekładanych masą orzechowo-migdałową i nasączonych miodem lub syropem.

Konafa - kruche ciasteczka z masą z orzeszków pistacjowych.

Obsługa i napiwki

Obsługa w izraelskich kawiarniach jest mało profesjonalna. Obsługa nie jest wliczona w cenę potraw, dlatego mile widziane są napiwki, przeważnie w wysokości 10-15% sumy na rachunku. Niemal we wszystkich lokalach w Izraelu przyjmowane są karty płatnicze. Jeszcze nie tak dawno temu w Izraelu nie było zwyczaju dawania napiwków. Obecnie kelner lub kelnerka, która przynosi rachunek z rzucającym się w oczy odręcznym dopiskiem "Service is not included" (obsługa nie jest wliczona w cenę), zdaje się mieć wypisane na twarzy stwierdzenie: "15%, ani grosza mniej". Często napiwek wydaje się całkiem niezasłużony, ale z drugiej strony płace kelnerów w Izraelu są niskie, ponieważ zakłada się, że dorobią sobie właśnie napiwkami. Dla mniej zamożnych turystów jest to bolesne, ale muszą przyzwyczać się do dawania w Izraelu napiwków. Podczas przeglądania menu zawsze należy zatem dodać kilkanaście procent do ceny każdego dania. Nie daje się napiwków izraelskim taksówkarzom, którzy i tak z pewnością zawyżą taryfę.

Owoce

Dzięki różnicowanemu klimatowi łatwo dostępne i tanie są w Izraelu owoce - pomarańcze, jabłka, mango, guawa, melony, śliwki daktylowe, granaty, figi, daktyle i awokado. Najtańsze owoce można kupić późnym popołudniem na bazarze, szczególnie w piątki. Warto skosztować owocu kaktusa, zwanego sabra - przed kilkoma wiekami sprowadzonego do Palestyny z Meksyku, a z wyglądu przypominającego granat ręczny. Twardy i kłujący na zewnątrz, a w środku miękki i słodki, owoc ten dał nazwę popularnemu określeniu Żydów urodzonych już na terenie Izraela. W sezonie można kupić sabrę na ulicznych straganach. Ziarna sabry dają Izraelczykom jeszcze jedną okazję do zademonstrowania swoich niezrównanych umiejętności w pluciu na odległość.

Gdzie kupować pamiątki

Zakupy w Jerozolimie robi się na bazarach na Starym Mieście. W porównaniu z bazarami w Stambule i Kairze, jerozolimskie suki sprawiają wrażenie małych, nastawionych głównie na potrzeby turystów. Mimo to warto je jednak odwiedzić. Ciekawe bazyry znajdują się również w innych miastach i miasteczkach. W większych ośrodkach miejskich znajdują się także nowoczesne dzielnice handlowe z dużą liczbą sklepów z markowymi wyrobami z Zachodu. W Izraelu jest wiele sklepów z tandetnymi pamiątkami dla naiwnych turystów. Zakup czegoś niedrogiego i zarazem wartościowego wymaga czasu i cierpliwości.

Towary wykonane z minerałów lub mułu Morza Martwego to popularne i niewątpliwie zdrowe pamiątki, ale w okolicach Morza Martwego osiągają one wysokie ceny. Najlepszy punkt na zakupy kosmetyków Ahava, zawierających minerały z Morza Martwego, to Dead Sea Gallery, 17 Jaffa Rd w Jerozolimie (tel. 02/622 1451) - ceny są tu niższe niż w strefie wolnocłowej na lotnisku Ben Guriona, można też otrzymać próbki kosmetyków. Nie wszystkie zakupy trzeba robić na bazarach. Niektóre atrakcyjne towary lepiej kupować w sklepach i galeriach. Warto pamiętać, że niektóre sklepy udzielają specjalnych zniżek, jeżeli płaci się obcą walutą. Należy zawsze sprawdzić ceny w kilku miejscach, nawet jeśli sprzedawcy proponują spore zniżki. No i nie należy zapominać o sklepach wolnocłowych na lotnisku.

Co kupić jako pamiątki

Niebieskie szkło z Hebronu - Większość wyrobów z jasnoniebieskiego i turkusowego szkła wzorowana jest na rzymskich i fenickich naczyniach. Z nowoczesnego wzornictwa najczęściej kupowane są serwisy obiadowe.

Wyroby z miedzi i mosiądzu - Wszędzie można bez problemu kupić wyroby z miedzi i brązu: orientalne dzbanki na kawę, tace i małe filiżanki, fajki wodne i różne ozdoby. Najlepszymi miejscami na zakupy są pchli targ w Jafie, Stare Miasto i Mea Sze`arim w Jerozolimie oraz Nazaret i Akka.

Ceramika - W Izraelu można kupić wyroby ceramiczne, zarówno w klasycznym, jak i nowoczesnym stylu. Kafelki i talerze cieszą się dużą popularnością - za najlepszą uchodzi ceramika ormiańska. Wyroby te charakteryzują się niebieskimi i żółtymi motywami kwiatowymi malowanymi na białym tle. Największy wybór wyrobów ceramicznych jest na Starym Mieście w Jerozolimie - warto poszukać w Jerusalem Pottery przy Via Dolorosa w pobliżu VI stacji, w dwóch sklepach przy Armenian Patriarchate Rd oraz w palestyńskim warsztacie ceramicznym naprzeciwko amerykańskiego konsulatu we Wschodniej Jerozolimie.

Biżuteria srebrna i cynowa - Jubilerzy Ziemi Świętej kultywują jemeńską tradycję wyrobów wykonanych techniką filigranu. Jemeńska biżuteria wyróżnia się delikatnością i kunsztownie łączonymi elementami z różnych metali. Można też znaleźć atrakcyjną nowoczesną biżuterię z cyny z półszlachetnymi kamieniami oraz amulety "oko proroka" i chamsa (ręcznie wykonane wisiorki). Unikalną, ręcznie wyrabianą przez Czarnych Hebrajczyków biżuterię można kupić przy Ben Yehuda St w Jerozolimie i Dizengoff St w Tel Awiwie - należą one do największych ośrodków sprzedaży ulicznej. Również sklepy w Jafie oferują bardzo ładną i niedrogą biżuterię. Biżuteria Beduinów jest o wiele masywniejsza i surowsza - lepiej pasuje do niedbałego stylu. Po wyroby beduińskie warto udać się na czwartkowy bazar w Beer Szewie.

Przedmioty związane z judaizmem - kipa (jarmułka), talit (szal modlitewny z czystej wełny), balsaminka (pojemnik na kadzidło), mezuzah (pojemnik na zwitek pergaminu z modlitwą wieszany na drzwiach frontowych), szofar (róg barani, w który się dmie na Jom Kipur).

Dywan i tkaniny - Dywaniki wykonane z kolorowego sukna, używane dawniej przez beduinów do przykrycia siodła, oraz poduszki, torebki i tradycyjne, pięknie haftowane palestyńskie stroje są chętnie kupowane przez turystów na upominki.

Stare naczynia i monety - U sprzedawców handlujących znaleziskami archeologicznymi można kupić piękne bazaltowe i kamienne naczynia kuchenne, małe terakotowe amfory rzymskie oraz fenickie szkło. Dużo jest starych monet z różnych okresów historycznych. Trzeba jednak uważać na falsyfikaty.

Kosmetyki z Morza Martwego - Różne kremy do pielęgnacji ciała, mydła, sole i błoto z Morza Martwego, zawierające wiele cennych minerałów, są chętnie kupowane przez turystów.

Miejscowe specjalty - Tradycyjne sklepy z przyprawami, wypełnione różnymi gatunkami orzechów i suszonymi owocami są fascynującymi miejscami do oglądania. Często sprzedaje się w nich także suszone aromatyczne przyprawy. Turyści chętnie je kupują, są bowiem łatwe w transporcie i dobrze się przechowują. Większość turystów czuje się w obowiązku kupić parę **sandałów** w Izraelu, najczęściej na Starym Mieście w Jerozolimie. Żydowskie sklepy obuwnicze oferują sandały wyższej jakości, ale droższe.

Antyki - Izrael jako jedyny z krajów śródziemnomorskich zezwala na wolny handel i wywóz antyków. Przedmioty, z powodu których w Grecji czy Egipcie ląduje się w więzieniu, w przypadku Izraela mogą stanowić niezwykłą, a przy tym niedrogą pamiątkę czasów biblijnych - dobrą do postawienia na kominku lub włączenia do kolekcji pamiątek z zagranicznych wojaży. Najlepszym miejscem na zakupy antyków jest Stare Miasto w Jerozolimie.

Drewno oliwkowe jest popularnym materiałem, a przedmioty z niego wyrabiane osiągają różne ceny. Najczęściej spotykanymi pamiątkami są krzyże, wielbłądy, naszyjniki oraz sceny i postacie z Biblii. Wyroby z drewna oliwkowego można kupić dosłownie na każdym kroku.

Wybrane miejsca w Jerozolimie

Jerozolima jest - nie uznawaną przez wiele państw - stolicą Izraela i jednym z najbardziej fascynujących miast na świecie. W języku hebrajskim jego nazwa brzmi "Jeruzalaim" (miasto pokoju), a po arabsku "Al-Quds" (święte). Jerozolima dzieli się na trzy części: otoczone murami Stare Miasto, Wschodnią Jerozolimę oraz dynamicznie rozrastające się wokół nich Nowe Miasto. Historia Starego Miasta Jerozolimy sięga 3 tysiąclecia, choć dzisiejsza siatka ulic powstała w większości w okresie bizantyjskim, a otaczające mury - w XVI w. Wewnątrz murów Stare Miasto dzieli się na nieprecyzyjnie wydzielone dzielnice: żydowską, chrześcijańską, muzułmańską i ormiańską. W kierunku wschodnim i południowym od miasta znajdują się góry Oliwna i Syjon, obie tradycyjnie powiązane z końcem ziemskich dziejów Chrystusa. Na północnym zachodzie rozciąga się nowoczesna Jerozolima z pięknymi przykładami XIX-wiecznej architektury.

Góra Oliwna jest świętym miejscem dla chrześcijan i dla wyznawców judaizmu. „Po odśpiewaniu hymnu wyszli ku Górze Oliwnej” (Mt 26, 30).

Wiele wydarzeń miało miejsce podczas Wielkiego Tygodnia. U stóp Góry Oliwnej leży **ogród Getsemani**, gdzie Jezus spędził na modłach ostatnie godziny przed aresztowaniem: „A kiedy przyszedli do ogrodu zwanego Getsemani rzekł Jezus do swoich uczniów: «Usiądźcie tutaj, Ja tymczasem będę się modlił»” (Mk 14, 32). Aby tam się dostać, Jezus przekroczył dolinę Cedronu: „... Jezus wyszedł z uczniami swymi za potok **Cedron**. Był tam ogród, do którego wszedł On i Jego uczniowie” (J 18, 1). W tym świętym miejscu mieści się kilka wspaniałych kościołów. **Kościół Pater Noster**, nazwany tak od modlitwy, której Jezus nauczał swych uczniów: „Wy zatem tak się módlcie: Ojcie nasz, który jesteś w niebie, niech się święci imię Twoje!...” (Mt 6, 9-13), **kościół Dominus Flevit** (Pan zapłakał): „Gdy już był blisko, na widok miasta zapłakał nad nim...” (Łk 19, 41) i kościół Agonii, zwany także **kościółem Wszystkich Narodów**, mieszczący wspaniałe mozaiki, przedstawiające agonię Jezusa. Zgodnie z tradycją, to właśnie wewnątrz tego kościoła mieści się Skała

Agonii. Grota Agonii leży niedaleko od Grobu Matki Bożej i **cerkwi św. Marii Magdaleny**, a nieopodal szczytu Góry Oliwnej wznosi się **kaplica Wniebowstąpienia**: „Po tych słowach uniósł się w ich obecności w górę i obłok zabrał Go im sprzed oczu” (Dz 1, 9).

Góra Syjon jest miejscem ważnych wydarzeń opisanych w Ewangelii, włącznie z Ostatnią Wieczerzą, ustanowieniem sakramentu Eucharystii i zesłaniem Ducha Świętego. Odbyło się to w Sali na Górze, nazwanej **Wieczernikiem**, gdzie „... wziął chleb, odmówiwszy dziękczynienie połamał go i podał mówiąc: «To jest Ciało moje, które za was będzie wydane: to czyńcie na moją pamiątkę!» Tak samo i kielich po wieczerzy, mówiąc: «Ten kielich to Nowe Przymierze we Krwi mojej, która za was będzie wylana»” (Łk 22, 19-20).

Kościół św. Piotra in Gallicantu wznosi się w miejscu, gdzie stał dom najwyższego kapłana, Kajfasza: „Ci zaś, którzy pochycili Jezusa, zaprowadzili Go do najwyższego kapłana, Kajfasza, gdzie zebrali się uczeni w Piśmie i starsi” (Mt 26, 57) i upamiętnia zaparcie się przez św. Piotra Jezusa: „Lecz on zaprzeczył temu, mówiąc: «Nie znam Go, kobieto»” (Łk 22, 57). Na Górze Syjon mieści się także **Opactwo Zaśnięcia**, gdzie św. Maria zapadła w „wieczny sen”, oraz **Grób Dawida**.

Sadzawka Betesda jest miejscem, gdzie Jezus uzdrowił w szabat chorego: „Rzekł do niego Jezus: «Wstań, weź swoje łożo i chodź» Natychmiast wyzdrowiał ów człowiek, wziął swoje łożo i chodził” (J 5, 8-9).

Najpewniej najważniejszym punktem każdej pielgrzymki jest oddanie hołdu Męce Pańskiej, w postaci przejścia **Drogą Krzyżową, Via Dolorosa**, którą prowadzono Jezusa na Golgotę: „Zabrali zatem Jezusa. A On sam dźwigając krzyż wyszedł na miejsce zwane Miejscem Czaszki, które po hebrajsku nazywa się **Golgota**. Tam Go ukrzyżowano, a z Nim dwóch innych, z jednej i drugiej strony, pośrodku zaś Jezusa” (J 19, 17-18). Ostatnich pięć, spośród 14 stacji Via Dolorosa, mieści się w **Bazylice Grobu Świętego**, miejscu ukrzyżowania i zmartwychwstania Jezusa.

Klasztor Świętego Krzyża jest masywną budowlą w stylu fortecy, zbudowaną – jak mówi tradycja – w miejscu, gdzie rośło drzewo, z którego wykonano krzyż, na którym ukrzyżowano Jezusa: „... Jego to zabili, zawiesiwszy na drzewie” (Dz 10, 39).

Yad Vashem, Instytut Pamięci Męczenników i Bohaterów Holocaustu, jest oficjalnym izraelskim pomnikiem poświęconym ofiarom Zagłady. Poza wyrazem hołdu dla sześciu milionów ofiar, Yad Vashem jest także formą wyrażenia potrzeby zachowania pamięci i kultywowania wartości, które zapobiegają tak barbarzyńskim wydarzeniom w przyszłości. Jest to także stałe memento, przypominające jak łatwo ludzkość może pograć się w ciemnych otchłaniach niewyobrażalnego okrucieństwa. Yad Vashem zaprasza zwiedzających do zapoznania się z tym tragicznym rozdziałem historii i duchowego złączenia z sześcioma milionami ludzi, pozbawionymi podstawowego prawa do życia tylko dlatego, że byli Żydami. Ich marzenia i nadzieje nigdy się nie spełniły, ale zwiedzający dodaje swoje imię do kolektywnego zobowiązania, aby nigdy nie zapomnieć i nigdy nie pozwolić, aby to się powtórzyło.

Dzielnica żydowska

Za czasów Heroda teren ten przylegał do muru otaczającego Świątynię i zamieszkiwała go elita kapłanów. W późnym okresie rzymskim Żydom zakazano osiedlania się w Jerozolimie i dopiero w XIII w. ponownie ukształtowała się tu mała wspólnota. Dziś dzielnica ta jest fascynującą, żywą pamiątką ponad 2000 lat historii Żydów w Jerozolimie.

Cardo - W czasach bizantyjskich była to główna arteria Jerozolimy. Zrekonstruowano jej północną część, gdzie obecnie mieszczą się wytworne galerie i butiki.

Plac Hurwa - centrum życia towarzyskiego dzisiejszej dzielnicy żydowskiej, znajdują się tu sklepy z pamiątkami, kawiarnie i bary.

Synagoga Ramban - Ok. 1400 r. synagoga została przeniesiona w obecne miejsce z góry Syjon. Był to pierwszy ślad obecności Żydów w tej dzielnicy od czasu ich wygnania w 135 r. W 1967 r. została odbudowana i znowu odbywają się tu nabożeństwa.

Muzeum Archeologiczne Wohla - Po 1967 r. odkopano tu ruiny kilku domów z epoki Heroda Wielkiego (37-4 r. p.n.e.). Ten odkryty kwartał leży teraz 3-7 m poniżej poziomu ulicy, pod nowoczesnym zespołem budowli i zachowany jest jako Muzeum Archeologiczne Wohla. Warto zwiedzić to muzeum, przywołuje bowiem życie codzienne ludzi sprzed 2000 lat.

Synagogi sefardyjskie - Cztery stojące obok siebie synagogi były duchowym centrum wspólnoty sefardyjskiej. Sefardycy to potomkowie Żydów wypędzonych z Hiszpanii i Portugalii w XV w.

Muzeum Kwartału Dawnych Osiedleńców - niewielkie muzeum poświęcone historii wspólnoty żydowskiej w Jerozolimie od połowy XIX w. do końca panowania tureckiego w 1917 r. - zajmuje jeden z najstarszych zespołów architektonicznych w dzielnicy żydowskiej.

Centrum Rachel Ben Zwi - Głównym zabytkiem, który się tu znajduje, jest model Jerozolimy z okresu Pierwszej Świątyni (ok. VIII w. p.n.e.), na którym zaznaczono wszystkie znane archeologiczne pozostałości. Pokaz audiowizualny przedstawia historię miasta od roku 1000 p.n.e. do 586 p.n.e. Prezentowane są tu także zabytki znalezione w latach 1909-1911 podczas wykopalisk potajemnie prowadzonych przez angielskiego archeologa Montague Parkera.

Spalony Dom - pozostałości domu z I w. n.e. Pomieszczenia, które można zobaczyć, to cztery pokoje i łazienki z rytualną łazienką, poprzedzone długim holm wejściowym.

Park Archeologiczny Ofel - Ten teren na południowej i południowo-zachodniej stronie Haram asz-Szarif został zabudowany, kilkakrotnie niszczone i odbudowywany w ciągu wieków. Pierwsze domostwa powstały tu w VIII w. p.n.e., choć to, co teraz możemy zobaczyć, pochodzi głównie z czasów Heroda (34-4 p.n.e.) i Omajjadów (661-750).

Mur Zachodni - masywny, gładki, zbudowany z dużych, kamiennych bloków - jest najświętszym miejscem dla Żydów. Znajdujący się przed nim plac to miejsce nieustających modlitw. Mur jest częścią muru oporowego Wzgórza Świątynnego wzniesionego przez Heroda Wielkiego w 20 r. p.n.e. W okresie osmańskim stał się głównym miejscem pielgrzymek Żydów, którzy przychodzili opłakiwać Świątynię zniszczoną w 70 r. Dlatego też od wieków mur ten znany jest pod nazwą **Ściany Placzu**. Przestrzeń przed murem podzielona jest na dwie części. Mężczyźni modlą się z lewej strony, kobiety - z prawej. Nie-Żydzi mogą zbliżyć się do muru, ale muszą mieć nakrycia głowy, stosowne ubranie i zachowywać się właściwie.

Dzielnica muzułmańska

Jest to największa i najgęściej zaludniona dzielnica Starego Miasta. Po raz pierwszy została wytyczona za rządów Heroda Wielkiego, a jej współczesne granice wyznaczono w czasach bizantyjskich. W XII w. została zajęta przez krzyżowców, stąd tak wiele tu kościołów i innych zabytków chrześcijańskich.

Klasztor Biczowania - W tym zespole budowli franciszkańskich znajduje się skromna, lecz robiąca duże wrażenie kaplica Biczowania, stojąca w miejscu, w którym według tradycji żołnierze rzymscy biczowali Chrystusa przed ukrzyżowaniem. Po drugiej stronie dziedzińca znajduje się kaplica **Skazania na Śmierć**. Miejsce to związane jest z sądem Chrystusa przez Poncjusza Piłata.

Łuk Ecce Homo - Rozpięty nad Via Dolorosa łuk zbudowali Rzymianie w 70 r. Gdy Rzymianie odbudowali Jerozolimę w 135 r. po drugim powstaniu żydowskim, zrekonstruowali łuk jako pomnik zwycięstwa, dodając doń po bokach dwa mniejsze przejścia. Środkowe przęsło widać nad ulicą.

Via Dolorosa - Wiązanie Via Dolorosa z rzeczywistą drogą, którą przebył Chrystus, idąc na miejsce ukrzyżowania, bardziej opiera się na tradycji religijnej niż na faktach historycznych. Niemniej przyciąga ona każdego dnia masy pielgrzymów. Ulice oznaczone są czternastoma Stacjami Męki Pańskiej. Ostatnich pięć znajduje się w bazylice Grobu Pańskiego. W każdy piątek o godz. 15 franciszkanie rozpoczynają procesję wzdłuż całej drogi.

Chain Street (Ulica Bramy Łańcucha) - Idąc w kierunku wschodnim od ulicy Dawida, natrafia się najpierw na karawanseraj Chan as-Sultan, odbudowany zajazd. Nieco dalej, po prawej stronie jest madrasa Tasztimurijja z eleganckim balkonem. Wewnątrz znajduje się grobowiec emira Tasztimura. Po tej samej stronie ulicy jest też mauzoleum emira tatarskiego Barka Chana. W tym budynku z fasadą o ciekawej dekoracji mieści się obecnie Biblioteka Chalidi.

Brama Damasceńska - Dzisiejsza brama została zbudowana na ruinach oryginalnej rzymskiej bramy i fragmentach rzymskiego miasta. Po zachodniej stronie bramy schodami schodzi się na teren wykopalisk. W pierwszej warstwie są ruiny kaplicy krzyżowców z freskami, część średniowiecznej drogi i znak oznaczający obecność X legionu rzymskiego. Dalej po metalowych stopniach schodzi się do jedyne zachowanego łuku rzymskiej bramy, przez którą wchodzi się na Plac Rzymskich Wykopalisk, gdzie znajdują się fascynujące ruiny oryginalnego rzymskiego placu.

Kościół św. Anny - Ten piękny kościół krzyżowców, zbudowany w latach 1131-1138, jest doskonałym przykładem architektury romańskiej. Do naszych czasów dotrwał w niemal niezmiennym kształcie. Tradycyjnie uważa się, że stoi tu, gdzie znajdował się dom Anny i Joachima, rodziców Najświętszej Marii Panny.

Haram asz-Szarif (Wzgórze Świątynne lub plac Świątyni) to ogromna, prostokątna, szeroka esplanada w południowo-wschodniej części Starego Miasta. Tradycyjnie - miejsce Pierwszej Świątyni, a następnie Drugiej Świątyni, zniszczonej przez Rzymian. Plac pozostawał w ruinie przez ponad pół wieku i dopiero w 691 r., gdy wybudowano tu Kopułę Skały, stał się tak ważny dla islamu. W ciągu wieków wokół tego trzeciego pod względem znaczenia sanktuarium powstało wiele innych budowli.

Kopuła Skały - Jedno z pierwszych i największych osiągnięć architektury islamu - meczet Kopuła Skały został zbudowany w latach 688-691. Mający wyrażać wyższość islamu, dominujący nad miastem, majestatyczny meczet stał się symbolem Jerozolimy. Bardziej przypominający kościół niż meczet, rozwiązany z matematyczną harmonią proporcji, przywołuje na myśl architekturę klasyczną i bizantyjską, a także rotundę Grobu Świętego. Według tradycji to tu właśnie Abraham miał złożyć w ofierze swego syna Izaaka, stąd rozpoczął swą nocną podróż Mahomet i jest to miejsce Święte Świętych Świątyni z czasów Heroda.

Meczet Al-Aksa - Budowlę meczetu rozpoczęto w niecałe 20 lat po ukończeniu Kopuły Skały. W odróżnieniu jednak od tego meczetu, który pozostał w nienaruszonym stanie przez wielki, Al-Aksa uległ wielu różnym zmianom.

Muzeum Sztuki Islamu - Niezbyt bogate muzeum, mieszczące się w dawnym refektarzu templariuszy, zawiera obiekty ofiarowane przez wieki meczetom na Haram asz-Szarif, jak również fragmenty architektoniczne z wielu budynków placu.

Brama Złota (Brama Miłosierdzia) była jedną z oryginalnych bram miasta Heroda. Według tradycji żydowskiej, Mesjasz wejdzie do Jerozolimy przez tę bramę, dlatego muzułmanie zamurowali ją w VII w.

Wybrzeże i Galilea

Żyzny pas ziemi wciśnięty między morze a pustynię to Ziemia Obiecana ze Starego Testamentu. To tutaj wśród zielonych wzgórz nad wodami Jeziora Galilejskiego spędził dzieciństwo, a potem nauczał Jezus. Przybywający tu - do centrum nowoczesnego Izraela - turyści nie tylko poszukują religijnych wzruszeń, przyciągają ich też piękne krajobrazy i słoneczna pogoda a na wybrzeżu rozciągają się długie plaże z białym piaskiem

Tel Awiw

Tel Awiw-Jaffa, stolica Izraela (siedzibą władz centralnych jest Jerozolima), w zachodniej części kraju, nad Morzem Śródziemnym, ośrodek administracyjny okręgu Tel Awiw. 357 tys. mieszkańców, zespół miejski 1880 tys. mieszkańców (1993). Największy w kraju ośrodek finansowy i gospodarczy. Jaffa była zasiedlona już w V tysiącleciu p.n.e. Ok. 1500 p.n.e. wzmiankowana w źródłach pisanych pod nazwą Japu. W I tysiącleciu p.n.e. rozwijała się jako jeden z głównych portów starożytnej Palestyny. Położona na pograniczu oddzielającym ziemie zamieszkałe przez plemiona izraelskie od ziem Filistynów, stała się przedmiotem walk.

Zdobywana kolejno przez: Filistynów, Egipcjan, Fenicjan, Asyryjczyków, Aleksandra III Wielkiego, Persów, Ptolemeuszów, Seleucydów, Greków, Hebrajczyków, Rzymian, Arabów. 1126-1268 (z przerwami) w posiadaniu krzyżowców. W XVI w. zajęta przez Turków osmańskich. Od IV w. siedziba biskupstwa. Podczas wypraw krzyżowych silnie ufortyfikowana. W opracowanym w 1947 planie podziału ziem palestyńskich znalazła się w części arabskiej. Tel Awiw założyli w 1908 osadnicy żydowscy, prawa miejskie od 1921 (pierwsze żydowskie miasto na świecie). 14 maja 1948 w Tel Awiwie proklamowano powstanie Państwa Izrael. 1948-1967 siedziba parlamentu izraelskiego - Knesetu. 1949 Tel Awiw i Jaffę połączono w jedno miasto. Te dwie miejscowości - jedna powstała na początku bieżącego stulecia, druga o kilku tysiącach lat historii - stanowią dziś jedno miasto, liczące ponad 400 tys. mieszkańców. Według mitologii greckiej na rafach Jaffy Perseusz uwolnił Andromedę w momencie, gdy miał ją połknąć potwór morski. To tutaj prorok Jonasz wsiadł na okręt płynący do Tarszisz. Św. Piotr dokonał tu cudu wskrzeszenia Tabity i otrzymał od Boga w symbolicznym widzeniu nakaz przyjęcia pogan do Kościoła. Według Starego Testamentu Jaffę miał założyć Jafet zaraz po ustąpieniu potopu, która przyniósł sławę jego ojcu, Noemu. W 1468 r. p.n.e. Jafę zdobyli Egipcjanie, którzy podstępnie dostali się do miasta ukryci w glinianych dzbanach. Za czasów Salomona Jaffa stała się znaczącym portem morskim. Przez stulecia był to główny port Palestyny i miejsce, w którym wysiadali na ląd pielgrzymi zdążający do Jerozolimy. Za murami portu widać grupę poczerńiałych skał, z których największa została nazwana imieniem mitologicznej Andromedy, przykutej do tej skały w ofierze morskiemu potworowi i uwolnionej przez Perseusza. Podczas odbudowy portu i pogłębiania szlaków wodnych skała została uszkodzona. Tel Awiw - centrum handlu i współczesnej kultury - ukazuje pewne siebie oblicze nowoczesnego żydowskiego państwa. Jest to także prawdziwy kurort śródziemnomorski, z długą piaszczystą plażą, licznymi kawiarniami, barami i sklepami. Dalej od brzegu, przy wielkich alejach wysadzanych palmami stoją eleganckie domy w stylu art deco i bardzo nowoczesne. Wszystko zostało tu zbudowane po 1909 r.

Wieżowiec Szalom - Wznoszący się w najstarszej części nowego miasta 140-metrowy budynek z lat 60-tych XX w. był niegdyś najwyższą budowlą w Izraelu. Na trzeciej kondygnacji znajduje się raczej nieciekawe

Muzeum Figur Woskowych. Warto wjechać na platformę widokową na 34 piętrze, skąd w jasny dzień rozciąga się piękny widok.

Muzeum Sztuki Tel Awiwu - Znajdujące się tu obrazy tworzą najlepszą izraelską kolekcję dzieł z XIX i XX w. Prezentowane są tu obrazy Renoira, Moneta, van Gogha, Dalego, Picassa, Chagalla, Muncha i Pollocka. Oprócz nich zgromadzono tu dzieła od XVII-wiecznych Flamandów do współczesnych artystów izraelskich. Bilet do muzeum jest też ważny do Pawilonu Heleny Rubinstein, gdzie odbywają się wystawy sztuki współczesnej.

Muzeum Diaspory - Warto poświęcić parę godzin na obejrzenie tego bardzo nowocześnie urządzonego muzeum. Nie ma tu zabytków, są dioramy, modele, wideo i pokazy o charakterze interdyscyplinarnym ilustrujące różne przejawy życia Żydów, teraz i w przeszłości, tu i na całym świecie oraz wpływ sztuki żydowskiej na kulturę innych narodów. Jest tu także ciekawa kolekcja pięknych, utrzymanych w skali, modeli synagog z różnych krajów.

Cezarea

Cezarea Palestyńska, Cezarea Nadmorska, łacińskie Caesarea Palestina, Caesarea Maritima, Caesarea Stratonis, Stratonis Turris, obecnie osada Kajsarije, miasto portowe w Palestynie, założone 37-34 p.n.e. przez Heroda I Wielkiego, nazwane Cezareą ku czci Oktawiana Augusta, adoptowanego syna Cezara. Siedziba rzymskich prokuratorów Judei i Samarii. Przez prawie 600 lat Cezarea była stolicą rzymskiej prowincji Judei. Za czasów swej świetności miasto było jednym z wielkich portów handlowych Cesarstwa Rzymskiego, później zamieszkali tu krzyżowcy. Ośrodek hellenizmu w hebrajskiej Palestynie. Punkt oparcia Rzymian w czasie wojny żydowskiej (66-70). Jeden z głównych ośrodków starożytnego chrześcijaństwa, związany z działalnością apostołów Piotra i Pawła (więzionego tu 2 lata). Około 231 w Cezareii Palestyńskiej przebywał filozof i teolog Orygenes, który założył tu szkołę filozoficzną. Z Cezareii Palestyńskiej pochodzili historycy Euzebiusz (biskup Cezarei) i Prokopiusz.

Zachowały się ruiny budowli rzymskich (hipodrom, amfiteatr, akwedukt z II w., domy z mozaikami) i bizantyjskich (V-VI w.), ruiny synagogi, mury miejskie z bramą i resztki katedry z czasów wypraw krzyżowych (XIII w.). Cezarea została zbudowana przez króla Heroda Wielkiego na miejscu jeszcze starszej osady zwanej Wieżą Stratona. Cezarea zajmuje ważne miejsce w historii chrześcijaństwa, gdyż to właśnie tutaj pierwszy poganin przyjął chrześcijaństwo: „I zdumieli się wierni pochodzenia żydowskiego, którzy przybyli z Piotrem, że dar Ducha Świętego wylany został także na pogan” (Dz 10, 45). Cezarea to jedno z głównych stanowisk archeologicznych w Izraelu. Większość zabytków leży w Parku Narodowym Cezarei. Można tu zobaczyć między innymi wielki rzymski teatr, ruiny pałacu Heroda, ruiny największego hipodromu w cesarstwie rzymskim i cytadelę krzyżowców otoczoną murami z XIII w. Na północ od miasta znajduje się niezwykle 17-kilometrowy akwedukt rzymski z czasów Heroda. Dalej na południe jest Muzeum Cezarei z interesującą kolekcją znalezisk z tutejszych wykopalisk.

Hajfa i góra Karmel

Hajfa leży nad Morzem Śródziemnym u stóp góry Karmel. Trzecie co do wielkości miasto Izraela jest obecnie ważnym ośrodkiem przemysłowym. Pod koniec XII w. na zachodnich zboczach Karmelu osiedlili się krzyżowcy, pragnący wieść tu w jaskiniach życie pustelników wzorem proroka Eliasza. Pustelników zaczęto nazywać karmelitami. Obecny budynek monasteru wznosi się nad grotą, w której zdaniem zakonników mieszkał Eliasza.

Muzeum Narodowe Nauki i Techniki z wieloma interesującymi interaktywnymi obiektami prezentuje najnowocześniejsze zdobycze nauki izraelskiej.

Sanktuarium i ogrody bahaistów. Najefektowniejszą budowlą w Hajfie jest przykryte złotą kopułą Sanktuarium Bahy Allaha w centrum starannie pielęgnowanych Perskich Ogrodów. Znajduje się tu grób Baba - człowieka zwanego Heroldem - Męczennikiem i Zwiastunem Bahaizmu.

Karmel, pasmo zalesionych i pokrytych winnicami wzgórz w Izraelu, zbudowane z wapieni kredowych, ciągnące się na południowy wschód od Hajfy. Najwyższe wzniesienie - Karmel (528 m n.p.m.). W starożytności poświęcone Baalowi, potem Jehowie (Jahwe), a w czasach rzymskich Jowiszowi (Jupiter). Wg Starego Testamentu było to miejsce modlitwy proroka Eliasza. Góra Karmel związana jest z życiem proroka Eliasza. Tutaj prorok Eliasz triumfował nad prorokami Baala: „Achab rozesał polecenie wszystkim Izraelitom i zgromadził proroków na górze Karmel. Wówczas Eliasz zbliżył się do całego ludu i rzekł: «Dopókiż będziecie chwiać się na obie strony? Jeżeli Jahwe jest [prawdziwym] Bogiem, to Jemu służcie, a jeżeli Baal, to służcie jemu!»” (1 Krl 18, 20-21). Na Górze Karmel znajduje się wiele miejsc ku chwale proroka Eliasza, takich jak Muhraqa z Klasztorem Karmelitów i sanktuarium Stella Maris w Hajfie, w którym znajduje się grotta związana z prorokiem. Od początku chrześcijaństwa ulubione miejsce przebywania pustelników. Miejsce lokalizacji klasztorów katolickich tworzonych w czasie wypraw krzyżowych i istnienia lenna papieskiego na terenach Jerozolimskiego Królestwa, stąd ich nazwa - "karmelici".

Bat Galim - popularne nabrzeże położone na północny zachód od Centralnego Karmelu. Położone blisko centrum plaże i tętniąca życiem nadmorska promenada stały się miejscem ulubionym przez artystów. Ci, którzy wolą rozleglejsze plaże, powinni się udać na plażę Karmel, znajdującą się 6 km na południe, z dala od gwaru miasta.

Akka

Akka, miasto w północnym Izraelu, nad zatoką Hajfa (Morze Śródziemne), w Okręgu Północnym. 37,2 tys. mieszkańców (1990). Malownicze stare miasto, zachwycające islamskimi minaretami i kopułami oraz ruinami z czasów krzyżowców, wznoszącymi się ponad labiryntem uliczek. Jest tu także niewielki arabski bazar. Podziemne miasto krzyżowców. Ulice tej dawnej dzielnicy rycerzy maltańskich leżą obecnie osiem metrów poniżej poziomu ziemi. Wąski korytarz prowadzi do jadalni rycerskiej - Krypty św. Jana. Schody obok kolumny wiodą do długiego podziemnego przejścia - el-Jazzar planował tędy uciec z miasta, gdyby Napoleon zdobył Akkę. Łaźnia turecka. Zbudowana przez el-Jazzara dla mieszkańców Akki. Akka obok Jerozolimy ma najlepiej zachowane i równie czarujące Stare Miasto w Ziemi Świętej. Początki miasta przypadają na czasy kananejskie, lecz jego dzisiejszy kształt sięga czasów arabskich i ich wrogów - krzyżowców. Meczet Al-Dżazzara zbudowany w XVII w. jest dominującym akcentem w panoramie miasta. Przy budowie dziedzińca wykorzystano kolumny rzymskie z ruin Cezarei. Pod ziemią są ruiny kościoła z czasów krzyżowców. Cytadela została zbudowana w XVIII w. przez Turków. W okresie mandatu brytyjskiego przetrzymywano tu żydowskich aktywistów i więźniów politycznych. Niektórych stracono w sali gilotyny. Zdarzenia te są upamiętnione w Muzeum Bojowników Podziemia.

Wybrane miejsca w północnym Izraelu

Galilea to łagodne wzgórza, zalesione doliny i jeziora z czystą wodą. W Golan szczyty górskie pokryte są śniegiem przez część roku. Do szczególnie interesujących miejsc należą leżące na wzgórzu żydowskie święte miasto **Safed**, **Nazaret**, gdzie spędził dzieciństwo Jezus, a także wiele wspaniałych stanowisk

archeologicznych, w tym miasta rzymskie i zamki krzyżowców. Aby zobaczyć jak najwięcej tych pięknych miejsc i malowniczych widoków, warto zwiedzać te tereny samochodem. Galilea (z hebrajskiego - okręg), kraina historyczna w północnym Izraelu. Położona między Morzem Śródziemnym a Jordanem, na północ od równiny Esdraelon, z Jeziorem Genezaret. Kraj górzysty i wyżynny, jedynie wzdłuż Morza Śródziemnego - niziny. W Galilei znajduje się najwyższy szczyt Izraela - Mejrón (1208 m n.p.m.). Dzięki dostatecznej ilości wody i żyznym glebom - ważny region rolniczy. Galilea była kolebką chrześcijaństwa (miasta Betsaida, Kana Galilejska, Kafarnaum, Nazaret, Tyberiada, Góra Tabor, Tabgha nad Jeziorem Genezaret, Yardenit). Jezus i większość jego uczniów pochodzili z Galilei, stąd pierwszych chrześcijan nazywano "Galilejczykami".

Banias - Cezarea Filipowa jest miejscem, gdzie Jezus Chrystus wręczył św. Piotrowi klucze do Królestwa Niebieskiego: „Otóż i Ja tobie powiadam: Ty jesteś Piotr [czyli Skala], i na tej Skale zbuduję Kościół mój, a bramy piekielne go nie przemogą. I tobie dam klucze królestwa niebieskiego” (Mt 16, 18-19)*.

Jezioro Galilejskie, znane także jako Jezioro Genezaret albo Jezioro Tyberiadzkie, jest miejscem gdzie Jezus Chrystus uczynił wiele cudów: „Potem wstał, rozkazał wicherom i jezioru, i nastąpiła głęboka cisza” (Mt 8, 26), „Lecz o czwartej straży nocnej przyszedł do nich, krocząc po jeziorze” (Mt 14, 25). Na brzegach Jeziora Galilejskiego Jezus wybrał także swych pierwszych uczniów. Położone 212 m p.p.m. w rowie tektonicznym El-Ghor. Powierzchnia 165 km², głębokość do 48 m. Przez Genezaret przepływa rzeka Jordan. Rybołówstwo. Ośrodki wypoczynkowe. Brzegi jeziora zasiedlone już w głębokiej przeszłości (czaszka neandertalczyka). Główne miasta starożytne: Tyberiada, Betsaida, Tarichea, Magdala, Kafarnaum, Korozain, Hippos.

Nad jeziorem nauczał Chrystus. Z południowo-zachodniego krańca jeziora wypływa rzeka **Jordan**, kierując się na południe ku Morzu Martwemu.

Kafarnaum położone jest nad brzegiem Jeziora Galilejskiego. Kafarnaum jest wymieniane kilka razy w Ewangeliach, jako miejsce wielu cudów i kazań: „Przyszli do Kafarnaum. Zaraz w szabat wszedł do synagogi i nauczał” (Mk 1, 21). Dom św. Piotra i ruiny starożytnej synagogi są fascynującym celem pielgrzymek. Hebrajskie Kefar Nahum (wieś Nahuma) znane jest głównie jako miejsce, w którym zaczął nauczać Jezus. To tutaj Chrystus nauczał w synagodze, wypędził złego ducha z opętanego, uzdrowił teściową Szymona Piotra, sługę setnika oraz paralytyka, a także chodził po wodzie i wygłosił kazanie o chlebie żywym. Około 700 r. Kafarnaum zostało zniszczone przez Arabów i nigdy nie podniosło się z ruin.

Tabgha, leżąca niedaleko Kafarnaum, jest miejscem, gdzie znajduje się Kościół Rozmnożenia, znany z przepięknych mozaik i upamiętniający cudowne rozmnożenie chleba i ryb: „Jezus więc wziął chleby i odmówiwszy dziękczynienie, rozdał siedzącym; podobnie uczynił i z rybami, rozdając tyle, ile kto chciał” (J 6, 11). Jak sugeruje nazwa, kościół zbudowano na miejscu, gdzie wg tradycji Jezus nakarmił pięcioma bochenkami chleba i dwiema rybami 5000 ludzi. Mozaika na wprost ołtarza przedstawia kosz pełen chlebów z dwiema rybami po bokach. Świetnie zachowane posadzki mozaikowe z bizantyjskiego kościoła z V w. Tradycja umiejscawia tu trzy spośród najistotniejszych wydarzeń z Nowego Testamentu: Kazanie na Górze, cudowne rozmnożenie chleba i ryb oraz ukazanie się apostołom zmartwychwstałego Jezusa i przekazanie przez niego władzy nad kościołem św. Piotrowi. W Tabdze mieści się także kościół Prymatu św. Piotra, w miejscu gdzie Jezus ukazał się swoim uczniom po swym zmartwychwstaniu i nakazał św. Piotrowi, aby „paść jego owce”: „Powiedział mu po raz trzeci: «Szymonie, synu Jana, czy kochasz Mnie». Zasmucił się Piotr, że mu po raz trzeci powiedział: «Czy kochasz Mnie?» I rzekł do Niego: «Panie, Ty wszystko wiesz, Ty wiesz, że Cię kocham». Rzekł do niego Jezus: «Paś owce moje!»” (J 21, 17). N

Hammath Tiberias

Gojące źródła, bogate w sole siarkowe, chlorkowe i wapienne. Źródła znane są od tysięcy lat. W czasach biblijnych wybudowano wokół nich miasto Chammat.

Góra Błogosławieństw jest miejscem zapierającym dech w piersiach, dzięki wspaniałej panoramie północnej części Jeziora Galilejskiego. To właśnie tutaj Jezus Chrystus wygłosił swe „Kazanie na Górze” (Mt 5). Przepiękny Kościół Błogosławieństw zachwyca witrażami i mozaikami. Ośmiokątny kształt świątyni symbolizuje osiem Błogosławieństw. To tutaj Jezus wybrał sobie apostołów.

Korozain było w czasach Jezusa ważnym miastem żydowskim. Wraz z Kafarnaum i Betsaidą Korozain zostało potępione przez Jezusa za brak wiary: „Biada tobie, Korozain! Biada tobie Betsaido!” (Mt 11, 21). Obecnie w Korozain można obejrzeć ruiny imponującej starożytnej synagogi.

Betsaida jest znana jako miasto trzech uczniów Jezusa: Filipa, Andrzeja i Piotra. Było to także miejsce, gdzie Jezus przywrócił wzrok niewidomemu: „Potem przyszli do Betsaidy. Tam przyprowadzili Mu niewidomego i prosili, żeby się go dotknął” (Mk 8, 22). Można tu obejrzeć wykopaliska miasta tak dobrze znanego Jezusowi.

Kursi, położone na wschodnim brzegu Jeziora Galilejskiego jest tradycyjnym miejscem cudu przepędzenia złych duchów w trzodę świń: „Złe duchy prosiły Go: «Jeżeli nas wyrzucasz, to poślij nas w tę trzodę świń»” (Mt 8, 31). Archeolodzy odkryli tu pozostałości pięknego bizantyjskiego kościoła i klasztoru.

Nof Ginossar to kibuc, w którym znajdują się szczątki łodzi odkrytej w roku 1986, która zatoniła prawie 2000 lat temu.

Magdala w Galilei, to miejsce, od którego najprawdopodobniej zaczerpnęła swe imię święta Maria Magdalena: „Maria, zwana Magdaleną, którą opuściło siedem złych duchów” (Łk 8, 2). Magdala znana jest dzisiaj pod nazwą Migdal.

Kana Galilejska jest słynna jako miejsce, w którym Jezus dokonał swego pierwszego cudu, polegającego na zamianie wody w wino podczas przyjęcia weselnego: „Taki to początek znaków uczynił Jezus w Kanie Galilejskiej. Objawił swoją chwałę i uwierzyli w Niego Jego uczniowie” (J 2, 11). Kana (od hebrajskiego "trzcina"), obecnie Kefar-Kana, miejscowość w Galilei, leżąca niedaleko Nazaretu. Z Kany pochodził apostoł Natanael (Bartłomiej). W miejscu tym wybudowano dwa kościoły - grecki i katolicki (franciszkanie). Kościół franciszkański zbudowano w domniemanym miejscu cudu. Znajduje się tu stara stągiew podobna do tych, w jakich przechowywano wodę, którą Chrystus zmienił w wino. Kościół grecki. Stoją tu wiekowe kamienne stągiewy, zdaniem niektórych związane z cudem Chrystusa. Poza tradycyjnymi pielgrzymkami, do Kany przybywają także chrześcijańskie małżeństwa, aby odnowić swe śluby małżeńskie.

Nazaret jest słynny, jako miejsce wielkiego cudu Zwiastowania Wcielenia. Turyści przybywający do Nazaretu mają przywilej odwiedzin i modłów w Bazylice Zwiastowania, wznoszącej się w miejscu, w którym Błogosławiona Dziewica Maria otrzymała wiadomość o „wcieleniu słowa”: „Anioł Jej powiedział: «Duch Święty zstąpi na Ciebie i moc Najwyższego osłoni Cię. Dlatego też Święte, które się narodzi, będzie nazwane Synem Bożym»” (Łk 1, 35). Cerkiew Archanioła Gabriela zachwyca swą architekturą i historią. Do innych kościołów w Nazarecie, upamiętniających życie Świętej Rodziny i Jezusa, należą kościół św. Józefa i kościół Synagogi.

Kościół Archanioła Gabriela i Źródło Maryi w Nazarecie

Apokryficzna opowieść związana z tym greckim kościołem prawosławnym i leżącą u jego stóp studnią przeczy legendzie związanej z Bazyliką Zwiastowania. Według tradycji prawosławnej anioł Gabriel ukazał się Maryi przy źródle, a nie w jej domu, za który uważana jest grotta w dolnym kościele dzisiejszej bazyliki. Obecny

kościół zbudowano pod koniec XVII w. na fundamentach starszych świątyń chrześcijańskich. W krypcie znajdującej się przy jego końcu tryska źródło zasilające pobliską studnię. Przy wejściu do kościoła warto zatrzymać się i obejrzyć wyryte wokół drzwi starożytne inskrypcje.

Źródło Maryi, zwane także Fontanną Świętej Dziewicy, to niepozorne dziś ujęcie wody poniżej kościoła Archaniola Gabriela, przy Paul VI St. Ponieważ niektórzy ludzie uważają, że to tutaj anioł Gabriel ukazał się Maryi, wierzą oni również, że woda ze źródła ma właściwości lecznicze.

Kościół św. Józefa w Nazarecie

Na północ od bazyliki i klasztoru znajduje się kościół św. Józefa Żywiciela, wybudowany w 1914 r. na terenie uważanym za tradycyjne miejsce warsztatu ciesielskiego św. Józefa. Tradycja ta narodziła się przypuszczalnie w XVII w., a dzisiejszy kościół wzniesiono na ruinach innego, wybudowanego w średniowieczu. W krypcie kościoła można oglądać podziemną grootę z czasów przed bizantyjskich służącą do przechowywania zboża.

Bazylika Zwiastowania w Nazarecie

Jest to jedna z najważniejszych świątyń chrześcijańskich zbudowana w miejscu groty, w której mieszkała Maryja i gdzie wedle tradycji nastąpiło Zwiastowanie (Łk. 1, 26-38). Obecny - piąty z kolei - stojący w tym miejscu kościół został wybudowany w 1969 r. W centrum niższego poziomu bazyliki znajduje się absyda kościoła bizantyjskiego z V w. zbudowanego wokół Groty Zwiastowania, tradycyjnie uważanej za dom Maryi. Za nią, wkomponowane w północną ścianę bazyliki, widnieją pozostałości absydy XII-wiecznego kościoła krzyżowców. Znajdujące się tuż przy głównym wejściu schody prowadzą do kościoła górnego, w którym odbywają się nabożeństwa. Kamienne ściany bazyliki są udekorowane bogatą kolekcją fresków przedstawiających różne wyobrażenia Maryi z Dzieciątkiem - dar Kościołów chrześcijańskich z całego świata.

Góra Stracenia to miejsce gdzie po kazaniu w synagodze wyprowadzono Jezusa na skraj urwiska „aby Go strącić. On jednak przeszedłszy pośród nich oddalił się” (Łk 4, 29-30). Góra wznosi się w pobliżu Nazaretu i rozciąga się z niej widok na Dolinę Jezreel i wiele innych miejsc w Galilei. Niedaleko od Góry Stracenia znajdują się ruiny kościoła Trwogi Najświętszej Marii Panny, upamiętniającego przerażenie Marii, gdy tłum zamierzał strącić Jezusa w przepaść.

Góra Tabor odgrywała ważną rolę w historii tego regionu już od bardzo wczesnych czasów. Jest to miejsce przemienienia Jezusa, które zostało upamiętnione Bazyliką Przemienienia Pańskiego i przylegającym do niej klasztorem. Zbudowana w latach 1919-1924. Dwie wieże po bokach łączą z kościołem dwie kaplice, poświęcone Mojżeszowi i Eliaszowi. Bazylika składa się z trzech naw, podzielonych potężnymi filarami i arkadami. Tabor, Dżebel et-Tur, góra o wysokości 588 m, w południowej Galilei, dziś na obszarze Izraela. Ceniona od najdawniejszych czasów jako doskonały punkt obronny, stanowiła też miejsce kultu bałwochwalczego, ganionego przez proroka Ozeasza. Na Górze Tabor, z której roztacza się zachwycająca panorama wielobarwnych pól uprawnych, miało miejsce przemienienie Jezusa. Trzej apostołowie ujrzeli tu swego mistrza rozmawiającego z Mojżeszem i Eliaszem. Wydarzenie to upamiętniają dwa duże kościoły na szczycie góry, jeden franciszkański, drugi grecki.

Megido, lub inaczej Har-Magedon, było w dziejach historii świadkiem wielu bitew. Jak napisano w Apokalipsie św. Jana Apostoła, Har-Magedon będzie miejscem spotkania królów całej ziemi „na wojnę w wielkim dniu wszechmogącego Boga” (Ap 16, 14). „I zgromadziły ich na miejsce, zwane po hebrajsku Har-Magedon” (Ap 16, 16).

Cuda natury nad Morzem Martwym

Martwe Morze, Al-Bahr al-Majjit, Jam Hamelah, bezodpływowe jezioro w Izraelu i Jordanii, leżące 24 km na wschód od Jerozolimy w rowie tektonicznym Al-Ghaur, 372 m p.p.m., najgłębsza depresja na świecie (394 m p.p.m.). Powierzchnia 1010 km², długość 75 km, największa szerokość 15 km, głębokość do 392 m. Ok. 17 tys. lat temu poziom wody Morza Martwego był tak wysoki, że łączyło się ono z leżącym na północ Jezioro Tyberiadzkim. Martwe Morze jest najbardziej zasolonym zbiornikiem wodnym na świecie - ok.28%, przy średnim zasoleniu 3,5%. Wydobywana jest z niego sól potasowa. Jest to najbardziej jałowy region Ziemi Świętej, nawet w wodach znajdującego się tutaj Morza Martwego nie ma życia - stąd wzięła się jego nazwa. I chociaż przyroda jest tu niegościnna, wśród wzgórz oraz na pustyni chronili się niegdyś pustelnicy i powstańcy. Pozostały tu także ślady po bohaterach biblijnych opowieści. Dziś Morze Martwe nie jest już tak odległe - z Jerozolimy jedzie się tam zaledwie 20 minut klimatyzowanym autobusem. Dla tysięcy turystów wielką atrakcją jest kąpiel w tym najniższym na świecie położonym zbiorniku wodnym, tak zasolonym, że nie można się w nim utopić. Uważa się, że błota morza, bogate w minerały, mają właściwości lecznicze.

Morze Martwe, leżące około 400 metrów poniżej poziomu morza, jest najniższym punktem na ziemi o największej zawartości tlenu w powietrzu. Tu można unosić się na falach w zbiorniku wodnym o największym stopniu zasolenia na świecie, oraz korzystać z naturalnych leczniczych i zdrowotnych właściwości tego największego naturalnego uzdrowiska na świecie. Czarne błoto Morza Martwego, dające się łatwo rozsmarować na ciele, dostarcza skórze odżywcze minerały, a powietrze, obfitujące w bromki, działa korzystnie na system oddechowy. W tym bezcennym rejonie cudów natury stanowiącym skarb narodowy działają liczne przedsiębiorstwa turystyczne prowadzące hotele, plaże, restauracje i centra handlowe, oferujące turystykę aktywną (wycieczki jeepem i rowerowe, wycieczki na wielbłądach oraz gościnę u Beduinów, wspinaczki linowe, oraz inne), jak również sztukę i kulturę (galerie i studia artystów), a także wiele rezerwatów przyrody z ich wyjątkową florą i fauną. Tam, gdzie kończy się Morze Martwe, zaczyna się pustynia Negew. To tereny niezamieszkałe, poza konwojami turystów oglądających kaniony i kratery są tam tylko grupy beduinów. Mimo pragnień ujarzmienia pustyni, coraz więcej ludzi pojawia się tu w poszukiwaniu tego, co pozostało jeszcze dziewicze i nie odkryte. Pod tym względem pustynia Negew ma ciągle dużo do zaoferowania. Morze Martwe, najniższy punkt na ziemi, jest miejscem, które koniecznie trzeba zwiedzić także ze względu na cuda natury oraz historyczne znaczenie jego wyjątkowych krajobrazów krysztalów soli rozciągających się wzdłuż jego brzegów. Uważa się, że w pobliżu Morza Martwego leżały Sodoma i Gomora. Żona Lota, formacja solna będąca wynikiem erozji na przestrzeni wieków, stojąca na szczycie Góry Sodoma, przypomina o biblijnej historii o Sodomie i Gomorze.

Wybrane miejsca w środkowym i południowym Izraelu

Ain Karem, położone na południowy zachód od Jerozolimy, jest znane dzięki kościołowi Nawiedzenia, upamiętniającemu odwiedzinę św. Marii u św. Elżbiety, oraz kościołowi św. Jana Chrzciciela, upamiętniającemu narodziny św. Jana: „W tym czasie Maryja wybrała się i poszła z pośpiechem w góry do pewnego miasta w [pokoleniu] Judy. Weszła do domu Zachariasza i pozdrowiła Elżbietę” (Łk 1, 39-40)*. W pobliżu Ain Karem dokonano niezwykłego odkrycia archeologicznego w postaci groty Jana Chrzciciela, znajdującej się w kibucu Tzuba.

Emaus, leżące między Jerozolimą a Tel Awiwem, znane jest z ruin XII-wiecznego kościoła. Na drodze wiodącej do Emaus Jezus po zmartwychwstaniu dołączył do swych dwóch uczniów: „Tego samego dnia dwaj z nich byli w drodze do wsi, zwanej Emaus, oddalanej sześćdziesiąt stadionów od Jerozolimy. Rozmawiali oni ze

sobą o tym wszystkim, co się wydarzyło. Gdy tak rozmawiali i rozprawiali z sobą, sam Jezus przybliżył się i szedł z nimi” (Łk 24, 13-15).

Zajazd Miłosiernego Samarytanina upamiętnia wydarzenie przy drodze „z Jerozolimy do Jerycha”, które Jezus opisał w przypowieści o Miłosiernym Samarytaninie (Łk 10).

Qasr el Yahud to miejsce, gdzie święty Jan Chrzciciel ochrzcił Jezusa w rzece Jordan: „Wtedy przyszedł Jezus z Galilei nad Jordan do Jana, żeby przyjąć chrzest od niego” (Mt 3, 13).

Jaskinia Sorek

W 1967 r. w pobliskich kamieniołomach nastąpił potężny wybuch i doszło do osunięcia się ziemi. Ukazało się wejście do podziemnej jaskini. Formacje geologiczne w tutejszych skałach wapiennych, dodatkowo podświetlone dla zwiększenia efektu, są bardzo popularną osobliwością turystyczną.

Monaster św. Jerzego - wydrążony częściowo w litej skale głębokiego i wąskiego wąwozu, założony w 480 r., otoczony jest jaskiniami.

Nabi Musa - meczet na pustyni czczony przez muzułmanów jako miejsce pochówku Mojżesza, choć brak na to przekonujących dowodów.

Qumran znane jest przede wszystkim jako miejsce znalezienia zwojów zapisanych papirusów znad Morza Martwego. Turyści przed zwiedzeniem terenów wykopalisk u stóp skał oglądają krótkometrażowy film o esseńczykach, którzy wykonali zwoje, i małą wystawę poświęconą tej społeczności. Ze stanowiska archeologicznego widać grotty, w których znaleziono zwoje. Można się wspiąć do tych grot i podziwiać rozciągające się stąd piękne widoki. Zwoje znad Morza Martwego nazwano "najważniejszym znaleziskiem w historii ludu żydowskiego". Na początku 1947 r. pewien beduiński pasterz znalazł je przypadkiem, ukryte w glinianych amforach w tutejszych jaskiniach. W trakcie prac wykopaliskowych odkryto tu osadę żydowską. Odkopano akwedukt, kanały irygacyjne i cysterny na wodę, refektarz, salę zgromadzeń, skryptorium, w którym prawdopodobnie powstały zwoje, łaźnie rytualne, warsztat garncarski oraz cmentarz. Same grotty położone są nieco wyżej.

Monaster Mar Saba, usytuowany na Pustyni Judzkiej, jest jednym z 12 miejsc odosobnienia zbudowanych na tym terenie od V w. przez pustelników pragnących prowadzić surowe życie i modlić się w samotności. Chociaż teraz żyje tu tylko garstka mnichów, jest to do dziś czynny monaster. Obecny zespół budowli nakrytych jasnoniebieskimi kopułami pochodzi głównie z 1834 r., kiedy to został odbudowany po trzęsieniu ziemi. W kościele głównym pod ozdobnym baldachimem umieszczono relikwie św. Saby. Do klasztoru nie wolno wchodzić kobietom.

Herodion - Na południe od Betlejem w pustynnym krajobrazie dominuje przypominające wulkan wzgórze Herodionu, nazwane tak od imienia Heroda Wielkiego. Zbudował on tę konstrukcję na planie koła w latach 24-15 p.n.e. jako ufortyfikowany pałac służący rozrywkom. Ok. V w. chrześcijanie zajęli budowlę na klasztor, dodali cele i kaplicę, gdzie dziś jeszcze można zobaczyć wyrzeźbione wówczas symbole religijne. Kompleks pałacowy Heroda Wielkiego wzniesiony w latach 24 - 15 p.n.e., zajmuje szczyt wzgórze, ściętego w czasie budowy i przypominającego wulkan. Na górze wyrastającej ok. 100 m nad okoliczne tereny można podziwiać piękny widok i pozostałości po starożytnej twierdzy. Pałac był za czasów swej świetności budowlą nader okazałą i urządzoną z wielkim przepychem. Do pierścienia baszt otaczających pomieszczenia mieszkalne, łaźnie i ogrody wiodły długie schody z białego marmuru. W V w. wśród ruin wyrósł bizantyjski klasztor.

Beer Szeba - stolica Negewu. Znajduje się tu kilka ładnych budowli z czasów osmańskich, jak meczet i pałac gubernatora. Najciekawszy jest jednak beduiński targ na obrzeżach miasta, odbywający się co czwartek i przyciągający setki koczowników.

Tel Beer Szeba - miasto założone w pod koniec IX w. p.n.e. i ufortyfikowane w czasach Salomona. Pośród ruin znajduje się brama miejska z X w. p.n.e. i rzymski fort. Jest tu także muzeum ukazujące życie beduinów.

En Gedi - bujna oaza w jałowym krajobrazie - rozciąga się na przestrzeni 4 km nad brzegiem Morza Martwego. Pozostająca pod ochroną Parku Narodowego En Gedi jest rajem dla dzikich zwierząt pustyni. Najkrótsza zorganizowana wędrówka trwa ok. godziny i prowadzi do wodospadów Szulamitów. Blisko wejścia do parku znajdują się ruiny synagogi z V. w. p.n.e. En Gedi jest także popularnym kąpieliskiem nad Morzem Martwym z plażą oddaloną 1 km na południe od Parku Narodowego. Znacznie bardziej luksusowe jest uzdrowisko Ein Gedi, 3 km na południe, które ma prywatny dostęp do Morza Martwego i gdzie można zażyć gorących kąpiele siarkowych. To jedna z najpiękniejszych w Izraelu pustynnych oaz, przekształcona w popularny ośrodek turystyczny. W dwóch sąsiadujących ze sobą rezerwach pod ochroną znalazły się źródła słodkiej wody, wodospady, jeziora, a przede wszystkim bujna, tropikalna roślinność, w której żyje wiele gatunków zwierząt pustyni.

Masada - odizolowana twierdza na szczycie wzgórza, 440 m ponad brzegami Morza Martwego, została ufortyfikowana w I lub II w. p.n.e., następnie powiększona i wzmocniona przez Heroda Wielkiego, który dodał też dwa luksusowe zespoły pałacowe. Kiedy Rzymianie stłumili powstanie w Jerozolimie, Masada była ostatnim miejscem oporu Żydów. Teren wykopalisk obejmuje ruiny pałacu Heroda, łaźnie, skomplikowany system hydrauliczny, pozostałości rezydencji dworskich, najstarszej na świecie synagogi, pozostałości monastyrów i kaplic z czasów bizantyjskich.

Określenie "kompleks Masady" jest we współczesnym Izraelu synonimem dewizy "nigdy nie wezmą nas żywcem", a historia oblężenia twierdzy zyskała w odrodzonym państwie żydowskim wymiar symbolu. Płaskowyż Masada, którego strome ściany wznoszą się wysoko ponad Morze Martwe i całe otoczenie, został ufortyfikowany w latach 103-67 p.n.e. Herod Wielki zdobył go już w 43 r p.n.e. Obawiając się powstania Żydów, bądź też zamachu ze strony Marka Antoniusza i Kleopatry, Herod uznał to miejsce za idealne schronienie. Wzmocnił obwarowania wieżami obronnymi, wybudował koszary dla wojska, arsenały i magazyny. Oprócz tego zbudował dwa luksusowe pałace. Po zakończeniu prac Herod zmarł, nie zdążwszy skorzystać ze swojej pustynnej kryjówki. W roku 66 wybuchło Pierwsze Powstanie Żydowskie przeciwko Rzymianom. Grupa zelotów przechwyciła słabo strzeżoną Masadę, która stała się schronieniem dla żydowskich uciekinierów. Powstanie zakończyło się w 70 r. n.e. Teraz Rzymianie skierowali swą uwagę na chronioną przez strome zbocza warownię. Oblężenie prowadził Flawiusz Silva, którego 15 tysięcy żołnierzy rozbiło 8 obozów wokół podnóża góry. Wykorzystując niewolniczą pracę Żydów wzniesiono wał ziemny sięgający ścian fortecy. Obrońców było w sumie 967 osób, w tym kobiety i dzieci. Kiedy wał był gotowy, Rzymianie ściągnęli maszyny oblężnicze i rozpoczęli przygotowania do wykonania wyłomu w murze. Wtedy zeloci - według relacji historyka rzymskiego Józefa Flawiusza - zdecydowali się popełnić zbiorowe samobójstwo. Najpierw zaczęli podpalać domy i cały swój majątek, żeby nie dostał się w ręce Rzymian. Potem, ciągnąc losy wybrano dziesięciu mężczyzn, którzy mieli zabić pozostałych obrońców, a na końcu siebie. Kiedy Rzymianie wkroczyli do twierdzy znaleźli tylko dwie kobiety i pięcioro dzieci, które ukrywając się uniknęły śmierci.

Obecnie na szczyt Masady można dotrzeć pieszo jednym z dwóch szlaków (łatwiejszy Rzymski Wał lub bardziej stroma i dłuższa serpentyna Wężowa Ścieżka, prowadząca do stacji kolejki linowej) albo wjechać kolejką linową. Niesamowite wrażenie. Najbardziej dziwią jednak pozostałości, tzw. ramparts, po murach ogradzających w przeszłości miejsce pobytu legionu, oblegającego Masadę. Fantastyczne wrażenie robi sauna oraz cysterny na wodę, jak i system zaopatrywania twierdzy w wodę.

En Awdat - W cieniu stromego wąwozu En Awdat o białych ścianach schodzących 200 m w dół kryją się dwa lodowato zimne jeziora. Archeolodzy odkryli w okolicy ślady ludzkiej obecności sprzed 35 000 lat.

Awdat - Ulokowane na płaskim szczycie starożytne miasto zostało zbudowane w II w. p.n.e. Większość z tego, co do dziś się zachowało, pochodzi z IV i V w. Są to m.in. ruiny domów, łaźni i dwóch kościołów. W Centrum Turystycznym jest interesująca wystawa znalezisk archeologicznych z tego regionu.

Maktesz Ramon to najbardziej widowiskowe w Izraelu zjawisko naturalne - krater wulkanu długości 40 km, szerokości 9 km i głębokości 300 m. Na krawędzi krateru jest miasto Micpe Ramon, główna baza wypadowa do zwiedzania tej części pustyni. Miejskie Centrum Turystyczne eksponuje zabytki geologiczne z wielkiego krateru, a także ciekawe przykłady tamtejszej flory i fauny. W mieście organizowane są wycieczki do krateru na wielbłądach lub jeepem.

Rezerwat biblijnej fauny Chai Bar - Założono ten rezerwat z zamiarem pomieszczenia w nim zwierząt wymienionych w Biblii, które wyginęły na pustyni Negew. Po parku w typie safari o powierzchni 40 km² większość zwierząt chodzi swobodnie, tylko drapieżniki zamknięte są w obszernych obejściach. Zwiedzać rezerwat można tylko jeepem w towarzystwie przewodnika.

Park Narodowy Timna - Teren ten, którego atrakcją są także skały o dziwnych formach ukształtowanych przez erozję, jest obecnie Parkiem Narodowym. Podziemne przejście prowadzi do dawnych kopalń, gdzie można zobaczyć egipskie rysunki naskalne. Pustynny park, położony 30 km na północ od Eilatu, liczy sobie ok. 60 km² powierzchni. W dolinie Timna w czasach biblijnych (od ok. 4000 r. p.n.e.) wydobywano rudy miedzi. Oprócz starożytnych kopalni, po których do dzisiaj pozostały tylko łuki z piaskowca i wydrążone jaskinie, zachowały się ślady po dawnej hucie miedzi oraz ruiny świątyni z XIV w. p.n.e. Największe wrażenie robią jednak cuda przyrody. Kolumnami Salomona nazwano skalny grzebień utworzony wskutek naturalnej erozji na 50-metrowej skalnej ścianie. Również erozja odpowiedzialna jest za powstanie formacji nazwanej Grzybem.

Eilat

Najdalej na południe wysunięte miasto izraelskie, duży kurort na Morzem Czerwonym. Podmorską florę i faunę można podziwiać w podwodnym obserwatorium i akwarium. Specjalny pomost prowadzi tu 100 m w morze do szklanej klatki umieszczonej 4,5 m poniżej powierzchni wody. W skład kompleksu wchodzi akwaria oraz muzeum poświęcone żyjącym tu rybom.

Rezerwat Nahal David - piękny kanion na pustyni, z mnóstwem drzew, roślin, kwiatów i zwierząt oraz Wodospadem Dawida.

Miejsca w Autonomii Palestyńskiej

Betlejem.

Najstarsze wzmianki pochodzą z XIV w. p.n.e. Jest miastem dobrze znanym z Biblii. To tutaj zmarła Rachela (Rdz 35,19), poznali się Rut i Boaz (Rut 1-4). Dawid urodził się tu, pracował jako pasterz, dopóki prorok Samuel nie namaścił go na króla Izraela. Narodzenie Chrystusa w Betlejem sprawiło, że to najmniejsze z miast Judy nabrało znaczenia w skali światowej. Pierwszy kościół w mieście został poświęcony przez królową

Helene w 339 r., na miejscu, w którym dzisiaj stoi Bazylika Narodzenia. Św. Hieronim przełożył tu na łacinę tekst Starego i Nowego Testamentu (tzw. Wulgata - aż do XX w. będąca oficjalną rzymsko-katolicką wersją Pisma Świętego). Betlejem, miejsce urodzenia Jezusa, było przez wieki głównym celem chrześcijańskich pielgrzymów: „*Udał się także Józef z Galilei, z miasta Nazaret, do Judei, do miasta Dawidowego, zwanego Betlejem, ponieważ pochodził z domu i rodu Dawida, żeby się dać zapisać z poślubioną sobie Maryją, która była brzemienna. Kiedy tam przebywali, nadszedł dla Maryi czas rozwiązania. Porodziła swego pierworodnego Syna, owinęła Go w pieluszki i położyła w żłobie, gdyż nie było dla nich miejsca w gospodzie*” (Łk 2, 4-7).

Najważniejszym miejscem w Betlejem jest mieszcząca się przy placu Żłóbka Bazylika Narodzenia Pańskiego, zbudowana nad grota, w której urodził się Jezus. W części północnej Bazylika łączy się z kościołem św. Katarzyny. Schody wiodące z głównej nawy kościoła św. Katarzyny prowadzą do kilku grot; jedną z nich jest kaplica św. Hieronima. - Położone na wzgórzu na skraju Pustyni Judzkiej od 1995 r. pozostaje pod władzą Palestyńczyków, którzy podjęli program odrodzenia ekonomicznego miasta i rozwoju turystyki. Mimo ogromnej liczby przybywających pielgrzymów i chaosu urbanistycznego, Betlejem jest ciągle fascynujące. Niezwykła atmosfera panuje zwłaszcza w centrum wokół placu Żłóbka i na suku w części zachodniej.

Bazylika Narodzenia Pańskiego - Cesarz Konstantyn zlecił w 326 r. budowę kościoła, którego wystrój zmienili krzyżowcy. Jednak większość murów złupili Turcy osmańscy. Od XIX w. opiekę nad bazyliką sprawują Kościoły rzymskokatolicki, ormiański i grecko prawosławny. Najważniejszą częścią kościoła jest **Grota Narodzenia**. Nad miejscem, w którym według tradycji urodził się Jezus, ułożono srebrną gwiazdę. Wybudowany ponad grota, uważaną za miejsce narodzin Jezusa, kościół jest jedną z najstarszych chrześcijańskich świątyń, w której odprawiane są nabożeństwa. Pierwotny kościół, wzniesiony w IV w. przez cesarza Konstantyna, został znacznie przebudowany około 530 r. przez Justyniana. Cesarz Justynian zamierzał tu stworzyć świątynię, która przyćmi wszystkie inne, łącznie z kościołami Jerozolimy. Poza wielokrotnie wymienianym dachem i posadzką, zasadnicza konstrukcja projektu Justyniana przetrwała do dziś. 6 czerwca 1099 r. kościół przejęli krzyżowcy. Tutaj dokonywali koronacji swoich królów, a w latach 1165-1169 odrestaurowali budowlę, odnawiając dekoracje wewnątrz i wymieniając dach. Za czasów Saladyna Arabowie odnosili się do kościoła z należytym szacunkiem. Po pokonaniu egipskiego sultana przez Mameluków w XIII w. rozpoczął się długi okres bezczeszczenia i zaniedbania świątyni. Sporadyczne remonty, plądrowanie, trzęsienie ziemi w 1834 r. i pożar w 1869 r., który zniszczył wystrój groty - wszystko to odegrało ponurą i niszczącą rolę.

Kościół św. Katarzyny - połączony z bazyliką Narodzenia - został zbudowany przez franciszkanów w latach 80-tych XIX w. na miejscu XII-wiecznego klasztoru. Są tam groby m.in. św. Hieronima i św. Pauli. W pobliżu Betlejem mieści się też słynne **Pole Pasterzy**.

Grota Mleczna uznawana jest za świętą, ponieważ zgodnie z tradycją schroniła się w niej Święta Rodzina w czasie rzezi niewiniątek, przed ucieczką do Egiptu. Chrześcijanie i muzułmanie uważają, że sproszkowana skała z groty zwiększa ilość matczyne mleka i wzmacnia płodność.

Grób Racheli - Na drodze do Jerozolimy znajduje się grób Racheli, żony Jakuba i matki dwóch z jego 12 synów. Miejsce to, święte dla żydów i muzułmanów, zbudowali ok. 1620 r. Turcy. Wewnątrz grób jest przykryty aksamitem. Odwiedzają go kobiety żydowskie, by modlić się o dzieci.

Hebron, położony wśród łagodnych wzgórz, 40 km na południe od Jerozolimy, jest jednym z najgęściej zaludnionych miast Zachodniego Brzegu, jednak jego sytuacja jest niepewna z racji napięć politycznych. Jest świętym miastem dla żydów, chrześcijan i muzułmanów. To tu Abraham pochował swoją żonę Sarę.

Góra Kuszenia w pobliżu Jerycho: „Wtedy Duch wyprowadził Jezusa na pustynię, aby był kuszony przez diabła” (Mt 4, 1). Zwana jest także pod nazwą Quarantal, co znaczy 40, na pamiątkę postu Jezusa przez „czterdzieści dni i czterdzieści nocy” (Mt 4, 2). W połowie drogi na górę wznosi się klasztor Quarantal.

Betania była miejscem, gdzie mieszkali Marta, Maria i Łazarz: „Był pewien chory, Łazarz z Betanii, z miejscowości Marii i jej siostry Marty” (J 11, 1). Jezus zatrzymał się w Betanii w domu Szymona Trędowatego: „Gdy Jezus przebywał w Betanii, w domu Szymona Trędowatego” (Mt 26, 6). W pobliżu Grobu Łazarza znajduje się kościół franciszkański pod wezwaniem św. Łazarza.

Zachodni Brzeg określany jest biblijnymi nazwami Judei i Samarii. Na skraju doliny Jezreel na północy wznoszą się góry Samarii. Na wschodzie Wzgórza Judzkie obniżają się w stronę Morza Martwego, przechodząc w malowniczą Pustynię Judzką.

Główne miasta: Hebron, Betlejem, Jerycho, Wadi Qelt, Betania, Betfage.